

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית

בת־שבע מרגלית־שטרן

א. הקדמה

פרק הזמן הנדון להלן ראשיתו בהחלת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל (יולי 1920) וכינונו של משטר אזרחי שיכול להשפיע בסוגיות מהותיות כמו עלייה והתיישבות,¹ וסופו בפרוץ מלחמת העולם השנייה, בזמן שידע המשק הארץ-ישראלי שינויים בגלל צורכי המלחמה. תמונת תעסוקת הנשים אף היא שינתה פניה, ואין בה כדי להעיד על מאפייניה בתקופה שקדמה למלחמה.

הספרות המחקרית העוסקת במשק הארץ-ישראלי בתקופת המנדט מקיפה היבטים תאורטיים שונים אשר חלקם מעוררים מחלוקות אידאולוגיות עמוקות. הגישה הציונית המסורתית ראתה ביהודים גורם מכריע בהתפתחות המשק הארץ-ישראלי, והערבים נחשבו לגורם משני בעיניה. הגישה הזאת ראתה בכלכלה המקומית דואלית וחצויה. לעומתה התפתחה בשנים האחרונות גישה שרואה במגזר הערבי דווקא גורם מהותי בהתפתחות המשק הארץ-ישראלי. הגישה הזאת קוראת לניתוח היסטורי-כלכלי שישלב בין שני המגזרים ויבטל את

1. לשתי קבוצות עיקריות סווגו העולים: מי שפרנסתם היתה מובטחת ומי שהיו תלויים בתושבי הארץ. קבוצת העולים השנייה היתה נתונה להגבלות שונות. ראו: ב' קצוברג, 'בריטניה ושאלת ארץ-ישראל, 1915-1925' בהקדמה לספרה של ר' מקובר, שלטון ומינהל בארץ-ישראל 1917-1925, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11, וכן א' חלמיש, 'מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931-1937', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1995, עמ' 31-44, 82-96; על התחייבויות ממשלת בריטניה לפי כתב המנדט ראו: ב' יוסף, השלטון הבריטי בארץ-ישראל: פרשת כשלונו של משטר, ירושלים תש"ח, עמ' 96-110; על מדיניותה הכלכלית של ממשלת המנדט בשנים הראשונות: ש' הטיס-רולף, 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל הלכה וביצוע בשנה הראשונה לכהונתו כנציב עליון (1920/1921)', קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה, 12 (תמוז תשל"ז), עמ' 70-90; ב' גרוס, 'המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי בארץ-ישראל', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 177; וכן ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930, ירושלים תשמ"ג, עמ' 171-190.

ההפרדה המקובלת בהיסטוריוגרפיה הציונית המסורתית. בצד ניתוח פוסט־קולוניאלי של המשק הציוני (שפיר) אפשר למצוא ניתוח היסטורי־כלכלי שמבוסס על גישת 'הכלכלה הכפולה' (מצר), וגם ניתוחים שמתייחסים לתאוריית 'שוק העבודה החצוי' (Split Labor Market Theory, ברנשטיין),² ומנסים לשלב בין שתי הקבוצות (לוקמן וברנשטיין).³ ואולם הניתוחים האלה עניינם בדרך כלל בחלוקה האתנית־הלאומית במשק הארץ־ישראלי, ופחות בחלוקות אחרות שעיצבו גם הן את הכלכלה ואת החברה היהודית, כגון חלוקת שוק העבודה על פי מאפיינים מגדריים.

עניינו של מאמר זה הוא בחינה מגדרית של מציאות החיים של הנשים היהודיות בארץ ועולם העבודה והאבטלה שלהן, אם הן חברות הסתדרות ואם אינן חברות בה.⁴ אטען כי העסקת פועלות יהודיות ענתה על שני צרכים מהותיים של המשק היהודי: מצד אחד הן שימשו כוח אדם זול וקל לתחלופה ובכך ענו על האינטרס הכלכלי, ומצד אחר אפשרה העסקתן את קיומו של האינטרס הלאומי. ניתוח הרכבו חברתי של ציבור הפועלות ייעשה מתוך דיון במרכיבי חייהן. ייאמר כי לכל אחד ממרכיבי החיים של העובדות יש מאפייני מגדר שקבעו את יכולת השתלבותן בשוק העבודה ואת סיכוייהן לפעול בתוכו.

רוב העובדות באו לארץ בשנות העשרים והשלושים מארצות מזרח אירופה וממרכזה. הן התיישבו בדרך כלל בערים הגדולות שהיו בהן הזדמנויות תעסוקה רבות יותר.⁵ מכל העובדות

2. D. S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Labor in Mandatory Palestine*, New-York 2000, pp. 3-10; J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, pp. 1-13; Z. Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine*, California 1996, pp. 1-15; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, Cambridge 1989, pp. 1-21. תכלית הערה זו לתת סקירה מפורטת של הספרות בנושא, אלא מדגם מייצג בלבד. על תאוריית ה־Split Labor Market ראו: E. Bonacich, 'A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market', *American Sociological Review*, Vol. 37, 5 (October 1972), pp. 547-559.
3. Z. Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine*, California 1996; D. S. Bernstein, *ibid.*
4. נוכחותן של נשים במחקר העוסק בחברה היישובית עלתה עלייה ניכרת בשנים האחרונות. בקצרה נציין את עבודותיהן של דבורה ברנשטיין ודפנה יורעאלי, שדנו בין השאר בנשים בתנועת העבודה; סילביה ביזאווי־פוגל וחנה הרצוג בנשים מן החוגים האזרחיים; מרגלית שילה, וגם יפה ברלוביץ, חוקרת מתחום הספרות, בנשי היישוב הוותיק והעליות הראשונות, ועוד חוקרות וחוקרים שלא נזכרו כאן.
5. על פי מפקד העובדים משנת 1922 באו לערים 3,382 עולים לעומת 758 להתיישבות החקלאית ו־569 למושבות. מחושב לפי נתונים ממפקד העובדים הראשון, פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ־ישראל, ירושלים (שבט תרפ"ג) [להלן: מפקד העובדים הראשון, תרפ"ג]. בשנים 1919-1922 באו לתל־אביב לבדה 2,549 עולים לעומת 1,432 לירושלים ו־1,302 לחיפה, שם; באמצע שנות העשרים היו העולים מרוסיה ומפולניה בלבד 56.9% מכלל העולים. המפקד השני של העובדים העברים בארץ־ישראל, 1/9/1926, לוח 14. ממשלת ארץ־ישראל חייבה למשל את הסוכנות־היהודית להקצות רישיונות עלייה ליהודי גרמניה, אשר ינוכו מן המכסה המתרת. כך, במכסת העלייה העובדת לאוקטובר 1935-מרס 1936; אפריל-ספטמבר 1936, ועוד. ראו: א' חלמיש, שם, עמ' 400-401.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

היהודית, פעילותן של העובדות הקשורות למוסדות ההסתדרות תועדה יותר. העובדות האלה השתייכו בחלקן לאיגודים המקצועיים, ללשכות העבודה ההסתדרותיות וכמובן לתנועת הפועלות. את האידאולוגיה של תנועת העבודה, שתבעה 'עבודה עברית', הצליחו הנשים להגשים בתחומי עיסוקיהן. סייעה לכך העובדה שהעובדות היו כוח עבודה זול, קל לתחלופה ונחשב פחות בהיררכיה של התעסוקה. בתעשייה, בחקלאות ובעיקר בשירותים, במושבות הגדולות ובערים, התחרו העובדות בעובדים ובעובדות הערבים.⁶

מידע בנוגע לתעסוקת נשים מציב לפני החוקר קשיים אחדים. קושי אחד הוא באיתור הנתונים ובחלוקתם. נתונים רבים נאספו ומוינו בלי הבחנה מגדרית (gender neutral).⁷ נשים לא נפקדו באופן מייצג והאיל וחלק מעיסוקיהן לא נרשם כלל. כך לדוגמה בעלות משפחה נמצאו במקרים רבים מחוץ להישג ידם של הפוקדים משום שהתפרנסו בביתן בדרכים שונות ומגוונות. פעילותן הכלכלית יצרה שוק עבודה סמוי שכלל השכרת חדרים בדירת המגורים לדיירי משנה והספקת שירותים, כגון בישול, כביסה וניקיון.⁸ הרחבת הפעילות הזאת למסעדת פועלים קטנה, מכבסה או מתפרה, לא היתה נדירה.⁹ גם נשים שעבדו עם בני משפחה בעסקים המשפחתיים כמעט לא נפקדו. זאת ועוד, סיווגן המקצועי של נשים שימש למטרות תעמולה, והוא מחייב לנהוג בנתונים משנה זהירות. כך היתה צורת החישוב המקובלת

6. על המחלוקת בסוגיית 'עבודה עברית' ראו: א' שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939, תל-אביב תשל"ז. על התחרות בין עובדות ערביות לעובדות יהודיות בזיכרונות בני התקופה. למשל שרה מלכין, עם העליה השנייה, הוועד המרכזי של הפועל הצעיר, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 3-4; בין עובדות ערביות לעובדים ערבים: תחיה ליברסון, 'השנים הראשונות', בתוך: ר' כצנלסון-שור (עורכת), מאסף דברי פועלות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 7-9.
7. על שפה המתעלמת מהבחנות מגדריות בניתוחים היסטוריים של תנועות העבודה ראו: J. W. Scott, *Gender and the Politics of History*, New-York 1988, pp. 53-90.
8. על עבודת האישה הנשואה בביתה ראו: נ' פולברה, 'עקרת הבית והחשבונאות הלאומית', תיאוריה וביקורת, 9 (חורף 1996), עמ' 176; נ' ברקוביץ, 'על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית', שם, עמ' 192; וגם P. E. Hyman, 'Immigrant Jewish Experience in the U.S', in: J. R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991, p. 224. האשה היהודיה בסבך הקידמה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 92. היימן מציינת את השכרת החדרים בבית המשפחה כאחת מצורות ההתפרנסות הנפוצות בקרב נשים.
9. אין נתונים על היקף התופעה, ולכן קשה לנתח ניתוח כלכלי. עם זאת, עדויות עקיפות בעל-פה ובכתב מלמדות על ממדיה. בריאיון עם המחברת (קליפורניה, ספטמבר 1997, ספטמבר 1999) סיפרה שרה סקורניק שבאמצע שנות השלושים פתחה בביתה בתל-אביב מסעדת פועלים. המסעדה פשטה את הרגל לאחר זמן מה בגלל היעדר אשראי ובגלל מוסר התשלומים הירוד של הסועדים; על תפירה בקבלנות משנה בבתי העובדות בשלהי שנות השלושים ובראשית הארבעים ראו: גניה מרגלית בריאיון עם המחברת (חיפה, מאי 1994); נתונים שהתפרסמו בשנת 1927, ומתייחסים לתל-אביב בלבד, מצביעים על כך ש-26% מכלל המתפרנסים משכר דירה היו נשים. האשה, 1 (תרפ"ז), ירושלים, עמ' 42. עוד על השכרת חדרים בבית המגורים: צ' רבאו, אני תל-אביבית, תל-אביב 1986, עמ' 83-86; וכן עדויות עקיפות שונות: ר' ארלינגר, 'אנא נגיע?', דבר הפועלת, 5 (31/7/1934), עמ' 117.

בהסתדרות מגמתית, ולפיה נחשבה כל נערה בת 15 במושבות, אם עבדה במשק החקלאי או בטיפול בילדים, לעובדת. בקיבוצים נחשבה כל חברה לעובדת, אפילו לא עבדה בזמן המפקד כלל. צורת החישוב הזאת טשטשה בכוונה את ההבדלים בין עובדות עירוניות, שהיו רוב בקרב העובדות ביישוב, ובין עובדות לא עירוניות, בעיקר במושבים ובקיבוצים. הגורמים האלה מקשים על יצירת תמונה מדויקת של שוק העבודה של הנשים, אבל למרות ההסתייגויות ישמשו הנתונים הקיימים, ובהם נתוני ההסתדרות למחלקותיה, דוחות ממשלת ארץ־ישראל, הסוכנות וגופים מקומיים, בסיס ההתייחסות העיקרי.¹⁰

מצבו הבראשיתי של המשק הארץ־ישראלי היה גורם מכריע בעיצוב תמונת תעסוקת הנשים. גורמים כלכליים, שהיו חפים מאידאולוגיה, הם אשר קבעו את הביקושים לידיים עובדות ואת שוויין בשוק. חברתם לתפיסות הציוניות־הלאומיות סימנה את גבולות הפעולה הנשית או את היעדרה.¹¹ הגורם הראשון אינו ייחודי למשק הארץ־ישראלי, אבל השני סתם את הגולל על סיכויי הנשים לחרוג ממגבלות השוק או לשפר את מעמדן.¹² אף מערכות הקליטה הלאומיות ערמו קשיים לפני הנשים כשהגבילו אותן הגבלות ערכיות ולא כלכליות בלבד.

התנהגות המשק הארץ־ישראלי בתקופה הנדונה מצביעה על קיומן של גישות כלכליות שונות, ולעתים אף סותרות. בשנות העשרים הטביעה את חותמה גישה כלכלית־ליברלית שעודדה זכויות קניין וזומה פרטיים. נמעניה העיקריים היו יהודים מן המעמד הבינוני. זה בצד זה התקיימו מגוון ציבורי־ציוני שסיפק שירותים חברתיים וציבוריים ומגזר פרטי שפעל בהתאם לתנאי השוק החופשי.¹³ המוסדות הציוניים ניסו לגבש מדיניות כלכלית שהיתה

10. על קשיים אלה ראו גם: H. Z. Bar-Yishay, 'Female Labor Force Participation in a Developing Economy: Pre-State Israel As a Case Study', unpublished Ph. D. Thesis, Minnesota 1991, chap. 4

11. על מרכזיות התפיסה הציונית בשיקולים הכלכליים ראו למשל: ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל־אביב 1995; ד' בן־גוריון, ממעמד לעם, תל־אביב 1974, עמ' 19.

12. עדות לכך במערכת יחסי העבודה בין עובדים למעסיקים, בין עובדות לעובדים, ובין עובדות למעסיקהן. על היבטים אלה ראו: ב"ש מרגלית־שטרן, ג'נדר, מעמד ולאום: שביטות פועלות הטקסטיל בתל־אביב בשנות השלושים, דברי הקונגרס העולמי השנים־עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"א, חטיבה ה, עמ' 59-66. על יחסי העבודה במשק היהודי ראו גם: ר' טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי עבודה בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 1979; ל"ל גרינברג, 'תנועת העבודה הישראלית במשבר: 1957-1970', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב 1991; ג' רון, 'האיגוד המקצועי של ההסתדרות הכללית בתקופת מלחמת העולם השנייה (1939-1945)', עבודת מ"א, אוניברסיטת תל־אביב 1974; י' אטקין, 'שישים שנות שביטה בישראל 1921-1980', עבודת מ"א, אוניברסיטת תל־אביב 1982; וש' בהט, 'קשרים מבניים בין איגודים מקצועיים למפלגות עבודה', עבודת מ"א, אוניברסיטת תל־אביב 1979.

13. על התפתחות הגישות הכלכליות בארץ־ישראל ראו: ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, תל־אביב תש"ח, מבוא; י' מצר, 'לאומיות כלכלית ומבנה סקטורלי במשק היהודי בתקופת המנדט', רבעון לכלכלה, דצמבר (1978), עמ' 221-231; ח' לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד הצירים

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

לאומית ביסודה, וייעדה את המשאבים הכלכליים שעמדו לרשות התנועה הציונית לטובת המגזר היהודי. למרות המאמצים שהושקעו בניסיונות השליטה במשק, היתה הצלחתם חלקית בלבד. בד בבד פעלו בארץ-ישראל כולה כוחות שוק חופשיים, ואלה שאבו עידוד ממדיניות הממשלה המנדטורית. הכוחות הסותרים האלה העיקו על יכולת התמרון של המוסדות הציוניים. במשך כל תקופת המנדט התקיימו מאבקי שליטה בין המגזר הפרטי ובין המגזר הציבורי, בניצוחה של הסתדרות העובדים הכללית. המשק התנהל במחזוריות כלכלית כמעט קבועה, שידעה עליות ומורדות בפרקי זמן קצרים.¹⁴ התנודות הושפעו מהתנהגות המשק העולמי ומן המחזור הכלכלי המקומי. בשלהי שנות העשרים היתה רמת המחירים במשק במגמת ירידה. בשנות השלושים הלך היישוב היהודי והתבסס. ואכן, בתקופה זו ידעה ארץ-ישראל צמיחה כלכלית מרשימה.¹⁵ לקראת אמצע העשור נחלשה הגאות, ומאורעות תרצ"ו-תרצ"ט וגורמים עולמיים ומקומיים שונים החריפו את המצב. ב-1937 כבר היה המשק הארץ-ישראלי נתון במשבר קשה, וממנו נחלץ רק לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.¹⁶

ב. תעסוקה, אבטלה והטלטלות שביניהן: מאפייני שוק עבודת הנשים בארץ-ישראל

1. הדיון הציבורי בזכותן של הנשים לעבוד

תנועות הנשים באירופה ובארצות-הברית הציגו לראשונה במאה התשע-עשרה את רעיון העבודה של נשים תמורת שכר. הרעיון ידע מאז שינויים רבים, ורק בראשית המאה העשרים ראו גורמים שונים, ובכלל זה החוגים הסוציאליסטיים והפמיניסטיות, בעבודת הנשים בשכר גורם מהותי בתהליך האמנציפציה שלהן.¹⁷ גם בארץ-ישראל עוררה תעסוקת הנשים חילוקי

1918-1921, ירושלים תשמ"א, עמ' 15, 23-28, 174-177; נ' גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה

הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 356-357.

14. למשל י' מצר, ע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים 1990, עמ' 167-172; וגם: J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, pp.13-27, 138-175

15. Metzger, *Ibid.*; וראו גם: י' גרינברג, נ' גרוס, בנק הפועלים המישים השנים הראשונות 1921-1971, תל-אביב 1994, עמ' 38 ואילך.

16. ראו: ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, עמ' 15-26; ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים תש"ן, עמ' 11-32; וכן ה' פרומקין, התכונות הכלכלית, תל-אביב תש"ג, עמ' 32-1.

17. ראו למשל: M. J. Buhle, *Women and American Socialism 1870-1920*, Illinois 1981, pp. 184-180; דיונים בשאלה זו בעיתונות הסוציאליסטית של ראשית שנות העשרים, למשל: L. P. Robinson, "'Work' and 'Housework'", *Socialist Women*, 2 (August 1908), pp. 5-6; על הוויכוח הפמיניסטי בסוגיה זו באירופה ראו: K. Offen, *European Feminisms 1700-1950: A Political History*, California 2000, pp. 227-242; H. Anderson, *Utopian Feminism*, וכן: *Women's Movements in fin-de-siecle Vienna*, New Haven and London 1922, pp. 25-29

דעות. כמו בארצות אירופיות אחרות, נחשבה עבודתן למשנית, או לזמנית עד שייטב מצבה הכלכלי של האישה. גישה זו באה לידי ביטוי בתקופות של משבר כלכלי, אז נתבעו נשים נשואות לפנות את מקומן לגברים. תביעות אלה נשמעו מפי פועלים מן השורה, גברים ונשים כאחד, בארץ ומחוץ לה.¹⁸

לעומת זכותן השנויה במחלוקת של העובדות הנשואות, קיבלו גברים ונשים בחברה היהודית החילונית את זכות האישה הרווקה לעבוד. עם זאת, סוג העבודה הרצויה נותר פתוח לפרשנויות. שתי גישות מנוגדות מתבררות מחילופי הדברים: הגישה של נשים בתנועת העבודה שאמרה שיש לתת לאישה הזדמנות שווה בעבודה למרות ההבדלים הפיזיים בין גברים לנשים; והגישה הרווחת של נשים מחוץ לתנועת העבודה וההסתדרות שאמרה כי נשים נחותות מן הגברים מבחינה גופנית, ולכן עליהן לעסוק בעבודות 'נשיות' שמתאימות לתכונותיהן הפיזיות ולתפקידיהן החברתיים. כך למשל חנה טהון מתנועת התאחדות נשים עבריות:

בשעה שאנו רואים את הפועלות המתלבשות ברשלנות, אותו הטפוס הנוטה לדמות אל חיצוניותו של הגבר, את הפועלות העובדות עבודה קשה המפרכת את הגוף והמתישה את הבריאות ללא עת – מתעוררת השאלה, אם באמת יש מקום להכחשת חולשתה הגופנית של האישה בהשוואה אל האישה.¹⁹

בהמשך לדברי הביקורת האלה התברר שהמקצועות שנחשבו רצויים לנשים היו עבודות הצווארון הלבן לסוגיהן, כגון פקידות או הוראה ועבודות הטיפול לסוגיהן, כגון רפואה ועבודה סוציאלית. מוסדות תנועת הפועלות לרמותיהם, החל במושבי מועצת הפועלות, הגוף הנבחר של התנועה, וכלה בוועדות הפועלות המקומיות, דנו בקביעות בסוגיה מהיבטיה השונים. הדיונים במהות העבודות שהלמו את יכולתה של הפועלת ובשאלה כיצד אפשר להרחיבן, היו נדבך מרכזי בדיונים.²⁰ נשים שהשתייכו לתנועת הפועלות, בייחוד צעירות שנחשפו לחוויית המהפכה הרוסית לפני עלייתן, תבעו להשתלב בכל עבודה, ובכלל זה עבודות שדרשו כוח פיזי ונחשבו באופן מסורתי 'גבריות'. הכוונה בעיקר לעבודות בניין

18. אין זה המקום לדון בשאלת עבודת הזוגות. עם זאת נציין כי בתקופות משבר כלכלי רווחה בארץ, כמו בבריטניה למשל, הגישה שיש לשלול מנשים נשואות את זכותן לעבודה. מוסדות ההסתדרות המרכזיים פסלו עיקרון זה, שלא כמו גישתם של פועלי השורה ופועלותיה. למשל פרוטוקול ישיבת המועצה העירונית לענייני פועלות, 12/12/1939. ארכיון העבודה IV-2367-250; וגם מקבץ דעות שהתפרסם בדבר, 4/1/1938, 12/4/1938. לסוגיה העוסקת בעבודת נשים נשואות נחזור בהמשך הדברים.
19. ח' טהון, 'האשה בצבור ארץ ישראל', האשה, א (ניסן תרפ"ו), עמ' 6-7. דברים דומים: ע' כהנסקי, ביקורת ספרים (על ספרה של ע' פישמן: תנועת הפועלות בארץ־ישראל), האשה, ג, ב (תרפ"ט), בלי ציון חודש, עמ' 40.
20. ראו: ישיבת מועצת הפועלות ביולי 1926, ארכיון העבודה IV-6-5-230; פסיה גורליק בוועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב 1932. ארכיון העבודה ד IV-19-5-230 ועוד.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

וכבישים, שהיו עיקר התעסוקה במגזר היהודי בראשית שנות העשרים.²¹ תמכו בכך מנהיגות תנועת הפועלות, ובראשן עדה פישמן, ואלה דבריה:

ידוע לכול כי שדה העבודה לעובדת בארצנו מוגבל כיום מאד. וגם אם נניח שהעובדות נכונות להצטמצם בעבודות המקובלות מקדמת דנא בענפי עבודה מיוחדים להן, חלילה לנו מהשלים עם מסורת זו, שכן אם נשלים ייסגרו השערים בפני עליית חלוצות... שאלת העליה והגשמת משאלותיהן של העובדות דורשות קודם כל שיווי זכויות לעבודה.²²

עדה פישמן, ממנהיגותיה המובילות של תנועת הפועלות, לא הסכימה גם לדעה הרווחת כי ענפי עבודה שנחשבו באופן מסורתי 'נשיים' הזיקו לבריאות העובדות פחות מעבודות חדשות ו'גבריות'. היא תבעה ממוסדות ההסתדרות 'פחות רחמנות ויותר הבנה',²³ ואולם למרות התביעה הגלויה והעקיבה של חברות בממסד התנועה לשלב פועלות בכל עבודה, לא היה אפשר להתעלם ממגבלותיהן הפיזיות של הנשים ומן הנזק שגרמו עבודות כאלה לבריאותן.²⁴ לאחר מושב מועצת הפועלות שהתקיים ביוני 1934 אמרה מרים ביתן, מחברות מזכירות מועצת הפועלות:

דבר אחד נשכח במושב [מועצת הפועלות] - אם המבנה הגופני של החברה מותאם לעבודת הבניין? ... גם ביחס לריצוף וצבעות ועבודת הטיח יש ויש לחשוב אם מסוגלה החברה להמשיך בעבודות אלה הרבה זמן...

והוסיפה את הנימוק המקובל, בארץ כמחוזן לה, לשלילת עבודות שדורשות כוח פיזי מנשים: 'יש די מקומות עבודה בארץ המתאימים לאשה... ואל לנו להגרר אחרי תביעות מופרזות, אשר הגשמתן יכולה להרוס את עתידנו כאמהות'.²⁵

21. בעיקר תודות לעבודות הציבוריות שסיפקה הממשלה המנדטורית. ראו למשל: ש' הטיס-זולף, 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 72-78; ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 27-33.

22. ההדגשה במקור. הדברים נכתבו בראשית שנות העשרים. בתוך: ע' מימון-פישמן, חמישים שנות תנועת הפועלות, תל-אביב תשט"ו, עמ' 63.

23. עבודת הטבק למשל נחשבה מוזיקה במיוחד לבריאות הנשים, ולמרות זאת רבות עסקו בה; ואילו עבודת כביש באוויר הפתוח יכלה להיחשב מוזיקה פחות, וזו לא קלטה נשים רבות. ע' מימון-פישמן, שם, עמ' 62-63, וכן דבריה בוועידת הפועלות השלישית שהתקיימה בתל-אביב בשנת 1926, פרוטוקול, ארכיון העבודה IV-2-2-230; ובוועידה החקלאית השלישית (1926), דבר, 18 באפריל 1926, עמ' 1.

24. עדה מימון-פישמן בעצמה ציינה בהודמנויות שונות כי לא כל עבודה מתאימה לכוחותיה של הפועלת. למשל: דברים בוועידת הפועלות השנייה שהתקיימה בחיפה ב-1922, פרוטוקול, ארכיון העבודה א IV-1-5-230.

25. ההדגשה של כותבת המאמר. מ' ביתן, 'מלים אחדות על ענין חשוב', דבר הפועלת, א, 5 (31/7/1934), עמ' 116. על עבודת נשים והאימהות ראו למשל את קובץ המאמרים: G. Bock, P. Thane (eds.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*, London 1991

היכן אפוא עבדו הנשים והאם השפיעו התפיסות העקרוניות המתוארות לעיל על עיצוב שוק העבודה של הנשים בארץ־ישראל?

2. היקפי התעסוקה של העובדות

בשנים 1922-1947 חל גידול ניכר בכוח העבודה של הנשים בארץ.²⁶ שיעורי התעסוקה של הנשים היהודיות היו דומים למקובל בארצות מתועשות במערב אירופה ובארצות־הברית. השיעורים האלה היו גבוהים מאוד לעומת שיעורי המועסקות במגזר הערבי בארץ־ישראל. בראשית שנות השלושים היה מספר המועסקות היהודיות גדול פי שלושה ממספר המועסקות הערביות. שיעורי ההשתתפות של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ־ישראל אף תרמו להעמקת פערי התעסוקה בין המגזר היהודי ובין המגזר הערבי.²⁷

בתקופה הנדונה במאמר סבל עולם העבודה הנשי ממפגעים רבים. שוק העבודה היה פרוץ ונתון לשרירות לב המעסיקים. התעשייה המקומית היתה בשלבי התפתחות ראשוניים, עובדה שבאה לידי ביטוי במספר נמוך של ענפי תעשייה שיכלו להעסיק פועלות. הואיל ולרוב העובדות חסרו מיומנויות מקצועיות, גדל הצורך בתקופות התלמדות ממושכות. מציאות זו הקטינה את כוח התחרות של הנשים בשוק העבודה. זאת ועוד, העובדות שלא היו מוגנות על ידי חוקת עבודה היו חשופות במידה רבה לפגעי המשק.²⁸ למעמדן הפגיע של הפועלות נוספו גורמים גלויים ונסתרים שקיבעו את נחיתותן בהודמנויות עבודה ובשכר, וצמצמו את סיכוייהן להתמיד במקצועות שכבר השיגו; ובכלל זה גורמים כמו השקפת העולם שלא ראתה בפועלות כוח שווה לפועלים,²⁹ וכן השקפת העולם הלאומית־הציונית שהנחת היסוד שלה פסלה כל אפשרות למאבק מעמדי. על הפועלות הוטלה חובה מוסרית

26. 1614% לעומת גידול של 963% אצל הגברים. H. Z. Bar-Yishay, 'Female Labor Force Participation in a Developing Economy: Pre-State Israel As a Case Study', unpublished Ph. D Thesis, Minnesota 1991, p. 193

27. 27% יהודיות לעומת 9.4% ערביות. בתוך: Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, pp. 119-121; על שיעורי המועסקות היהודיות ותחומי התעסוקה שלהן: עמ' 11-14 להלן.

28. לפני מלחמת העולם השנייה היו חוקים בודדים בלבד, כגון החוק למניעת תאונות, לשמירת בריאות העובד ופיצויים במקרה של תאונה. חוקת עבודת נשים וילדים שהתפרסמה בראשית שנות הארבעים לא חלה על עובדות בתחומי התעסוקה הנשיים העיקריים, כגון חקלאות, משק־בית, משרדים וחנויות. ש' פרידמן, חוקי עבודה בארץ־ישראל, תל־אביב תש"ד, עמ' 36-43.

29. תפיסה זו רווחה גם מחוץ לארץ־ישראל. כך בבריטניה: P. M. Graves, *Labor Women: Women in British Working Class Politics 1918-1939*, Cambridge 1994, pp. 132-135; ובצרפת: Bard & J. L. Robert, 'The French Communist Party and Women 1920-1939: From "Feminism" to Familialism', in: H. Gruber and P. Graves (eds.), *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe Between the Two World Wars*, New York, Oxford 1998, pp. 321-347; באוסטריה: H. Gruber, 'The New Woman: Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna', *Ibid.*, pp. 56-94

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

לתמוך בסידורי העבודה הקיימים, ולא לצאת למלחמה לשיפור מעמדן ותנאי העסקתן. הפועלות נקראו בעצם לוותר על האינטרסים המעמדיים שלהן לטובת האינטרס הלאומי.³⁰

3. סגרגציה (הפרדה) עיסוקית

יש חוקרים שסבורים כי החלוקה המקובלת למקצועות 'גבריים' ולמקצועות 'נשיים' היא המפתח למצבן הירוד של נשים בשוק העבודה;³¹ חלוקה זו היתה משותפת לכל החברות, בארצות אירופה ובאמריקה כאחד.³² תהליכי התיעוש הראשוניים לא עודדו אפוא הצטרפות נשים לשוק העבודה, למעט בתחומים 'נשיים' מסורתיים, כגון תעשיות המזון או ההלבשה, שדמו לעיסוקי הנשים בביתן קודם לתיעוש.

מגמות ההפרדה העיסוקית הושפעו השפעה ניכרת ממגוון ההודמנויות שהיו פתוחות לפני נשים בשוק העבודה.³³ על אלה נוספו גורמים נורמטיביים שונים, ובכלל זה מערכת הציפיות המשפחתית מעבודת הנשים. אין לבטל אפוא את השפעת המסורת היהודית וההיסטוריה של תעסוקת הנשים לפני עלייתן לארץ. כך גם ברוסיה, ארץ המוצא של רוב העולות, התאפיינה תעסוקתן בשיעורי הפרדה ניכרים.³⁴

אין תמה אפוא כי בארץ-ישראל, כבארצות אחרות, התרכזו נשים במספר נמוך של עיסוקים בעלי שיעור הפרדה עיסוקית גבוהה. עם מאפייניהם נמנו תנאי עבודה ירודים, שכר ועום, ולפיכך גם יוקרה פחותה.³⁵ פועלות רבות שהצטרפו לשוק העבודה לא האמינו

30. למשל מונדליק, חבר ועדת הפועלות בתל-אביב, בפגישת פועלות 19/3/1929. ארכיון העבודה IV-250-72-1-2367.

31. ראו: B. Bergmann, *The Economic Emergence of Women*, New York 1986, pp. 87-94; S. Alexander, 'Women, Class and Sexual Difference', *History Workshop*, 17 (spring 1984), pp. 125-149; H. Hartmann, 'The Historical Roots of Occupational Segregation: Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex', M. Blaxall, B. Reagan (eds.), *Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation*, Chicago 1976, pp. 137-169.

32. באמצע שנות העשרים בהמבורג שבגרמניה למשל היו הנשים 63.2% מן העובדים בטקסטיל, ושיעור דומה היה גם ב-1933. רוב המשרתים היו נשים. 99.4% מן העובדים בהמבורג ב-1925, וב-1933 99.7% מן העובדים. ראו: K. Hagemann, *Frauenalltag und Männerpolitik*, pp. 359, tab 34.

33. ראו למשל: ד' יורעאלי, 'נשים, עבודה, משפחה ומדיניות חברתית', 1988 (תדפיס).

34. הנשים התרכזו בטקסטיל, בעיקר בעבודות לא מקצועיות, בהלבשה, ובענפי הטבק והנייר, והיו יותר מ-35% מכלל המועסקים. מ' מישקינסקי, 'הפועלת ומעמדה בתנועת הפועלים ברוסיה', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב כרך ב, עמ' 49-51.

35. וראו גם: ד' ברנשטיין, 'החלוצה בין הדוידים: מעמדן של נשים בכח העבודה בתקופת היישוב', מגמות, כח, 1 (יוני 1983), עמ' 10-11; וגם: הנ"ל, 'The Plough Woman who Cried into the Pots: The Position of Women in the Labor Force in the Pre-State Israeli Society', in: *Jewish Social Studies*, 45 (Winter 1983), pp. 43-56; על מאפייני שוק העבודה הנשי בעולם ראו: J. Smith,

ביכולתן להתמיד בעבודתן לאורך זמן, אלא ראו בה אילוץ זמני בלבד.³⁶ המקצועות 'הנשיים' התאפיינו אפוא במחזורי עבודה קצרים, לרוב עד לנישואי העובדות. גורמים מקומיים שהיו תלויים במשק הארץ־ישראלי עצמו, כגון התמעטות העבודות הציבוריות היוזמות בשנות העשרים ושינויים בדרישות השוק המקומי עם החשיפה ליבוא זול, הגורמים האלה העצימו את מגמות הבידול בשוק העבודה. גם נטיותיהן האישיות של הפועלות, ובעיקר אכזבתן מן הניסיונות הכושלים בראשית שנות העשרים לצרפן למקצועות 'גבריים', כגון בניין וכבישים, גם הן השפיעו על התרכזות הפועלות בענפים 'נשיים'.³⁷ השוואת נתוני תעסוקה של נשים בשוק העבודה ההסתדרותי ומחוץ לו מלמדת כי במשך כל התקופה גבוהה היתה ההפרדה העיסוקית בין חברות ההסתדרות ובין עובדות שלא השתייכו אליה.³⁸ ב־1923 דווח כי מתוך 160 מקצועות שנסקרו, כ־20% מקצועות בלבד העסיקו נשים. בחקלאות, ספינת הדגל של התנועה הציונית, היו הנשים 16%; ובעבודות הציבוריות היו הפועלות 11% מכלל העובדים. על שיעור ההפרדה במשק ההסתדרותי בראשית שנות העשרים תלמד העובדה שהענפים האלה העסיקו כ־48.6% מכלל עובדי ההסתדרות.³⁹ ההפרדה בולטת אף יותר בניתוח ענפי התעסוקה למקצועותיהם: בענף ההלבשה היו הכביסה, הרקמה והתפירה מקצועות 'נשיים'; בענף ההזנה היו הטבחיות רוב; בנוגע למקצועות ה'יצואארון הלבן': נמנה בענף ההוראה רוב של גננות; בענף הרפואה היו האחיות, החובשות והמיילדות רוב. הריכוזים האלה השפיעו על מידת ההפרדה העיסוקית בענפי ההוראה והרפואה, ועשו אותם 'נשיים'. בנוגע לענף הפקידות: שיעור הנשים בשירות הממשלתי ובמוסדות הלאומיים היה נמוך, ומי שרצתה להתקבל לעבודה נתקלה בקשיים. נשים גם אולצו להתפטר ממשרתן עם נישואיהן.⁴⁰ מוסדות ההסתדרות לא יצאו מן הכלל, וגם בהם קטן היה שיעור הפקידות בשכר, וברוב המקרים הן הועסקו במשרה חלקית בלבד.

'Wage Earning Women and Economic Transformation: The Paradox of Women's Poverty', *Signs*, 10 No. 2 (1984), pp. 291-310

36. למשל דברי עטרה מחדרה, בוועידת הפועלות השלישית, ארכיון העבודה IV-2-2-230.
37. כך פגעו קשיי ההתאקלמות בעבודות הציבוריות כמוטיבציה של העובדות, ומנעו מרבות לעסוק בעבודות אלה. בלומה ויכוץץ בישיבת ועדת הפועלות בתל־אביב, 7/12/1927, ארכיון העבודה IV-2367-1-72-250.
38. מפקד העובדים השני של ההסתדרות הכללית, תל־אביב תרפ"ז, לוח 5 [להלן: מפקד העובדים השני, תרפ"ז]. מספר הפועלים בספירה הארצית היה 581, ואילו מספר הפועלות היה 30. כל העוסקות בתחום היו חברות בהסתדרות. 53 פועלות לעומת 174 פועלים בחקלאות ו־51 פועלות לעומת 692 פועלים בבניין.
39. חיותה בוסל בוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית, תל־אביב תרפ"ג, עמ' 101; וכן מפקד העובדים ב־1922, פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ־ישראל, שבת (תרפ"ג), לוח המקצועות.
40. ב־1920 למשל העסיקה רשות הרכבות הצבאית 397 יהודים, B. J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine*, Syracuse 1993, pp. 146-147; שיעור היהודים הנמוך בלט במשטרה המקומית (הונדרמריה הארץ־ישראלית). במשטרה הארצית נשמר היחס המספרי בין הקבוצות האתניות. בקרב הקצינים עלה חלקם של היהודים (בין 70 קצינים, 12 יהודים). במחלקת הדואר והטלגרף הועסקו בשנת

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

גם סמוך לשלהי שנות העשרים הוסיפו נשים להתרכז בתחומים הנוכריים, וגם אז לא ניכרו הבדלים משמעותיים בין חברות ההסתדרות לכאלה שלא היו חברות בה.⁴¹ מן הנתונים מתברר שבשנות העשרים עבדו נשים בכמחצית מן המקצועות בענפים השונים, ואולם במקצועות רבים הן היו מיעוט זניח. בחינה מדוקדקת של החלוקה לענפים מלמדת שב-24 מקצועות בלבד (13.1% מכלל המקצועות) היו הפועלות רוב.

בשנות השלושים הוסיפה והתקיימה ההפרדה העיסוקית בהסתדרות ומחוץ לה. משתכרות רבות התרכזו בענף השירותים. מקצועות התפירה (בלשון ההסתדרות 'המחט'), הטבק והסיגריות נותרו 'נשיים' מובהקים, וכמותם גם ענפי ההוראה והרפואה. במקצועות 'הצווארון הלבן' גדלו היקפי תעסוקת הנשים, ואולם אלה העצימו את מגמת ההפרדה בשוק העבודה. נתוני שנות השלושים מצביעים לכאורה על תמונת תעסוקה מאוזנת יותר; שיעור המקצועות שהפועלות היו בהם רוב הגיע ל-20.4% לעומת 13.3% מן המקצועות בשנות העשרים, ואפשר להסיק כי עם התפתחות המשק נפתחו אפיקי פרנסה נוספים לנשים, אבל מניתוח הנתונים מתבררים שינויים קלים בלבד לעומת התקופה הקודמת. הן בענפים חדשים הן בענפים מסורתיים נותרה תעסוקת הפועלות נפרדת, ובתוך הענפים הוסיפו רוב העובדות להתרכז במספר נמוך של עיסוקים.

להפרדה העיסוקית נלוו גם מאפיינים מגזריים. ואכן, בין צורות ההתיישבות השונות היו הבדלי תעסוקה. הערים הציעו מגוון רחב יותר של עיסוקים. חלקם, כגון הרפואה וההוראה, דרשו השכלה ומיומנות מקצועית גבוהות יותר. אחרים, כגון מקצועות התפירה, הבטיחו סיכויי נייחות גבוהים יותר בתוך הענפים. הפערים בין עיסוקים עירוניים לעיסוקים כפריים בלטו במיוחד בתחום האומנויות החופשיות.⁴² על הבדלי המגזר - להלן:

1923 493 עובדים, ובכלל זה 61 נשים. כמובן לא כולן היו יהודיות. ר' מקובר, שלטון ומינהל בארץ-ישראל 1917-1925, עמ' 125-127, 161. לפי מפקד העובדים העברים מ-1930 נפקדו בשירות הממשלתי 81 נשים יהודיות ו-640 גברים יהודים. רובם הועסקו בערים, בעיקר בירושלים. מפקד העובדים העברים 1930, לוח 76, ארכיון העבודה IV-7-220.

41. מפקד העובדים השני, תרפ"ז, לוח 6. מספר הנשים בספירה ארצית היה 137, ואילו מספר הגברים היה 835. בתל-אביב לבדה היו 80 נשים לעומת 492 גברים.

42. הנתונים מתוך: מפקד העובדים השני, תרפ"ז, לוח 11. באומנויות החופשיות היו רוב העובדות חברות הסתדרות: 21 מתוך 30 עובדות. שליש ממספר הכימאים היה נשים, וכן שליש ממספר האומנים. לעומת זאת, בקרב המהנדסים, המוודים והשרטטים הן היו מיעוט. כך גם בין סופרים ועיתונאים או צלמים. בתחומים כלכלה, ניהול מוסדות, עובדי רדיו, עורכי דין או מפיקי תכניות, לא היו נשים.

לוח מספר 1: עיסוקים נשיים לפי מגזר בשנות העשרים והשלושים

ענף	מספר עובדות בערים		מספר עובדות במגורים אחרים		% עירוניות מכלל העובדות	
	עשירים	שלושים	עשירים	שלושים	עשירים	שלושים
חקלאות	146	341	1,336	7,917	9.8	4.6
בניין וחומרים	121	522	18	104	87.0	83.3
עץ	2	155	0	24	100.0	86.5
חשמלאות (מתכת)	15	278	0	35	100.0	88.8
הובלה	8	188	0	20	100.0	90.3
שירות ^[1]	177	5,513	40	2,994	81.5	64.8
עורך ^[2]	---	113	---	51	---	68.9
אריג ומחט	728	2,254	56	236	92.8	90.5
הזנה	157	816	22	128	87.7	86.4
דפוס ונייר	53	452	0	7	100.0	98.4
תעשייה כימית ^[3]	---	201	---	15	---	93.0
פקידות	235	2,947	5	226	97.9	92.8
רפואה	325	1,064	70	285	82.2	78.8
הוראה	182	1,161	42	863	81.2	57.3
מקצועות חופשיים	31	202	1	41	96.8	83.1
פועלים פשוטים	1,720	199	262	63	86.7	75.9
שונים	27	424	12	87	69.2	82.9
סך־הכול ^[4]	3,927	16,830	1,864	13,096 ^[5]		

נתונים (חברי הסתדרות ואחרים) מתוך: מפקד העובדים השני והשלישי של הסתדרות העובדים הכללית.

הערות

- [1] אין התאמה בין מקצועות שנכללו בענף בשנות העשרים למקצועות שנכללו בו בשנות השלושים. בשנות העשרים התייחס הענף למשרתות בית בלבד, ובשנות השלושים נכללו גם מלצרות והגשה.
- [2] בשנות העשרים נכלל הענף בין מקצועות המחט. בשנות השלושים קיבל הגדרה עצמאית.
- [3] בשנות העשרים לא הוגדרה קטגוריה זו. חלק מן המקצועות הופיעו בכותרת 'מקצועות חופשיים'.
- [4] על פי לוח 7, במפקד העובדים השני היו בסך־הכול 5,797 משתכרות.
- [5] ישנה סטייה בין החישוב הכולל לפי החלוקה המקצועית שלמעלה ובין סיכומי המפקדים עצמם. במפקד חושבו גם פועלות שלא ענו לשאלונים ועובדות בעבודות עונתיות. עובדות במפעלי התעשייה במשקים לא חושבו בנפרד. בין הלוח שלמעלה ובין נתוני המפקד קיים פער של כאלפיים פועלות בשנות השלושים.

מהשוואת נתוני התעסוקה בעשורים הנדונים ניכר שכלל שהתפתח המשק, כן נפתחו אפשרויות תעסוקה רבות יותר לנשים, ועקב כך ירד מספרן בכוח העבודה הלא מקצועי

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

ירידה ניכרת. אם בשנות העשרים היו הפועלות הפשוטות בערים 43.3% מן העובדות במגזר העירוני, הרי שבשנות השלושים ירד שיעורן ל-1.1%.⁴³ זאת ועוד, בהשפעת הרכב העליות החדשות, התבססות העובדות הוותיקות והעלייה ברמת ההשכלה של העובדות בכלל, עלה שיעור עובדות ה'צווארון הלבן' (פקידות, הוראה ורפואה) עלייה ניכרת בכל צורות ההתיישבות:⁴⁴ בשנות העשרים הן היו 18.8% מכלל העובדות בערים, ובשנות השלושים עלה שיעורן ל-30.7%. העובדות המקצועיות יכלו לשמור על עבודתן גם לאחר נישואיהן, וכך לשפר את רמת חייהן. בכל מקצועות העבודה, למעט חקלאות, נשארו פועלות העיר רוב. הן היו 67.8% מכלל העובדות בשנות העשרים, ו-56.2% מכלל העובדות בשלהי שנות השלושים.⁴⁵

4. אי-שוויון בשכר

גורם זה היה אחד המכריעים בקביעת שיעור הנשים בשוק העבודה.⁴⁶ בגלל תנאי העבודה הקשים והשכר הלא-מפתה, העדיפו נשים שבני זוגן פרנסו אותן, שלא לעבוד מחוץ למשק-ביתן.⁴⁷ בכל המשק נהגה מדיניות שכר לא-שוויונית בין עובדים לעובדות. היא בלטה במגזרים השונים, בהסתדרות ומחוץ לה. זאת ועוד, ההסתדרות התקשתה להשליט את מרותה על שוק העבודה, ואין להתעלם מחלקה ביצירת פערי השכר.⁴⁸ יש מקום להניח כי הפרשי השכר במשק היהודי הונהגו במתכוון, כדי לקיים את כוח המשיכה של הארץ בעיני עולים פוטנציאליים. כך נועדה הסממה 'כיבוש העבודה' להבטיח בין השאר את עליונות המגזר

43. בהגדרת הענף לא חלו שינויים.

44. נתון זה נתמך בנתוני לוח 1 לעיל.

45. את הירידה בשיעור העובדות העירוניות בסך כל העובדות יש לתלות בשינויים דמוגרפיים ביישוב, ובכלל זה גידול ההתיישבות הכפרית עם העלייה הגדולה ונשירת פועלות עירוניות מעבודתן עם נישואיהן. גם שיטת החישוב שעמדנו עליה לעיל, ולפיה כל הנשים מגיל 15 במגזר החקלאי נחשבו עובדות, טשטשה את ההבדלים בין המשתכרות בפועל, רובן כאמור עירוניות, ובין חברות התיישבות. וראו: לוח מספר 4.

46. בשנים 1930-1932 היו בהסתדרות 11.9% מפרנסות מעל גיל 18, לעומת 60.7% מפרנסים. בשנים 1933-1936, ככל שעלו סיכויי ההתפרנסות בערים, כן עלה שיעור המפרנסות ל-16.8% ושיעור המפרנסים ירד ל-57.4%. בשנים 1937-1938 לא השתנה שיעור המפרנסות, והיה 16.7% לעומת 52.3% מן הגברים. בשנת השלשים - סקירות וסיכומים (תרפ"א-תשי"א), תל-אביב, עמ' 28.

47. המשבר הכלכלי של שנות השלושים דחף לשוק העבודה נשים נשואות שלא עבדו קודם למשבר. עובדה זו העיקה ביותר על מוסדות הפועלות, שניסו לסדר עבודה לפועלות. כך למשל מלשכת הפועלות בתל-אביב: ז' (פילינג), 'תפקידי לשכת הפועלות לאור המצב', דבר הפועלת, ה, 11-12 (14/2/1939), עמ' 271-272; ומחיפה: מ' שלימוביץ, 'מי הן הפונות ללשכה', דבר הפועלת, ד, 9 (12/12/1937), עמ' 183-184.

48. צ' זוסמן, פער ושוויון בהסתדרות, תל-אביב 1974, מבוא, עמ' 9. וגם ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 380, 382. יש לציין כי תרמו לכך היצע זול וזמין של עובדים ערבים, תחרות בין עובדים לא מאורגנים למעסיקיהם מן המגזר הפרטי, ועוד. לרוב משכה התחרות הערבית את שכר הפועלים היהודים הלא מקצועיים כלפי מטה. הדבר התבטא בפערים גבוהים בערים המעורבות. כן נרשמו פערים במגזר היהודי בין פועלים מקצועיים ללא מקצועיים בתוך אותו ענף, ובין הענפים השונים.

היהודי בכלכלה הארץ־ישראלית, ואולם בעצם ההפרדה האתנית היתה טמונה סתירה כלכלית: שוק תעסוקה שמבוסס על עובדים יהודים היה יקר יותר למעסיקים. ואולם, כאמור לעיל, העסקת פועלות יהודיות הציעה פתרון חלופי אשר ענה על שני הצרכים: מצד אחד שימשו הפועלות כוח אדם זול יותר, ומצד אחר אפשרה העסקתן את קיום הסולידריות הלאומית המתבקשת מסממת העבודה העברית.⁴⁹ ואכן, השוואת שכר הפועלות היהודיות לשכר הפועלים הערבים עשויה לתמוך בכך. מן הנתונים עולה ששכר פועלים ערבים בתעשייה היהודית בשנת 1934 היה 70-500 מא"י (מיל ארץ־ישראלי) ליום, ובשנת 1938 היה 110-396 מא"י ליום.⁵⁰ לשם השוואה, ב־1937 השתכרו 95% מן הפועלות היהודיות 50-350 מא"י ליום.⁵¹ אפילו לא נטען כי פועלות יהודיות הרוויחו פחות מן הערבים בכל הענפים, הרמות והמגזרים, ברור כי שכרן ההתחלתי הנמוך העצים את כוח התחרות שלהן בעובדים הערבים.

הדאגה לשכר העובדים הוטלה, לפי חוקת ההסתדרות, על האיגודים המקצועיים שהשתייכו למועצות הפועלים המקומיות. בתקופה שעוסק בה המחקר היו האיגודים המקצועיים חלשים, ולא יכלו למלא את תפקידם כנדרש.⁵² הואיל והדרגים הנמוכים של ההסתדרות, ולא ראשיה, טיפלו בנושאי שכר, לא התקיימה בהסתדרות מדיניות שכר אחידה ומחייבת. היעדר מדיניות כזאת היה בעוכרי העובדים.⁵³

על הרכב השכר בהסתדרות השפיעו סעיפים חברתיים במהותם, שהיו פחות מקובלים בשוק העבודה החופשי, כגון הוותק בארץ ובהסתדרות, אבדן כושר עבודה והניסיון התעסוקתי.⁵⁴ גורמים שונים השפיעו על פערי השכר בין פועלים יהודים לפועלות יהודיות, כגון אם היו חברי הסתדרות או לא היו חברים בה, אם עבדו במקומות עבודה מאורגנים בהסתדרות או השתייכו למפעלים ולחברות שלא היו חלק מן המערך ההסתדרותי, והגורם המכריע מכולם היה מין העובדים.⁵⁵ בכל הרמות, העיסוקים והמגזרים הרוויחו פועלות פחות

49. על משמעותה הכלכלית של הסממה 'עבודה עברית' ראו: Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, pp. 128-133

50. ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, עמ' 161.

51. נתונים נוספים על שכר הפועלות בהמשך המאמר. רק מיעוט הפועלות השתכר 360-450 מא"י ליום, וקומץ זעום 460-600 מא"י ליום. נתונים מתוך: מפקד העובדים השלישי, 1937, בתוך: פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ־ישראל, שבט תרצ"ח (ינואר 1938), לוח 38 ו־39 [להלן: מפקד העובדים השלישי, 1937].

52. בשאלה זו ראו: א' מרגלית, האיגוד המקצועי בישראל, עבר והווה, תל־אביב 1997. וכן ג' רוזן, 'האיגוד המקצועי של ההסתדרות הכללית בתקופת מלחמת העולם השנייה (1939-1945)', עבודת מ"א, אוניברסיטת תל־אביב 1974.

53. ברוח זו: א' קפלן, דוח הוועידה הרביעית של ההסתדרות, פברואר 1933 (מושב ראשון), עמ' 74-75.

54. עולה חדש הרוויח פחות ממחצית שכרו של פועל מקצועי באותו ענף. כך לדוגמה בענף הבנייה בחיפה ב־1933 קיבל פועל סוג א 750 מיל ליום, עולה חדש קיבל 300 מיל בלבד ליום ופועל לא מקצועי רגיל הרוויח 380 מיל ליום. צ' זוסמן, פער ושוויון בהסתדרות, תל־אביב 1974, עמ' 69.

55. ראו למשל: D. Izraeli, K. Gaier, 'Sex and Interoccupational Wage Differences in Israel', *Industrial Relations*, 18 No. 2 (1979), pp. 227-232

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

מפועלים. הפועלים אמרו כי היעדר השוויון בשכר פעל לטובת הפועלת;⁵⁶ ואכן, לא אחת העדיפו המעסיקים את הפועלות מן הפועלים, שכן היו מודעים להבדלי השכר ביניהם. הפועלים, שחששו מתחרות, אף הצדיקו בכך את אפליית העובדות, רווקות כנשואות.⁵⁷ עם זאת, אלה וגם אלה קיבלו את מיקומן הנמוך של הפועלות בהיררכיה התעסוקתית כנקודת מוצא.

צורות ההעסקה היו גורם מפלה נוסף. לרוב לא עבדו הפועלות ליד מכונות או בתפקידי פיקוח, ולכן קובע שכן בדרגות הנמוכות. שכן הנמוך בלט אף יותר בשל העובדה שבתעשייה היו שעות העבודה של הפועלות ארוכות משעות העבודה של הפועלים. בתל-אביב לדוגמה עבדו 57.6% מפועלות התעשייה 48 שעות שבועיות, לעומת 21% מן הפועלים. 45% מן הפועלים עבדו 47 שעות שבועיות, לעומת 36% מן הפועלות.⁵⁸ גם ההפרדה העיסוקית תרמה לאי-השוויון במבנה השכר. בענפים 'נשיים' היה שכר העובדות נמוך בעקיבות משכר העובדים. לכל אלה ניתוספה מדיניות השכר ההסתדרותית, שהיתה בידולית ביסודה, ולכן לא נמנעה אפליית העובדות, אפילו היו מקצועיות.⁵⁹

שלוש קטגוריות היו לחישוב שכר הפועלים והפועלות: שכר יומי, שכר חודשי, עם מזון ובלעדיו, וקבלנות. בשתי הקטגוריות הראשונות היו מרוכזות פועלות רבות.⁶⁰ מן הנתונים מתברר שבשלהי שנות השלושים היה שיעור הפועלות השכירות שעבדו במתכונת חודשית קבועה הגבוה מכל צורות ההעסקה, ואף גבוה משל הפועלים. 68.9% מן העובדות עבדו במתכונת חודשית לעומת 41.1% מן העובדים. לפי מפקד 1937 היו רוב העובדות בכל קטגוריה 'קבועות'.⁶¹ שניים מן העיסוקים בלטו: פועלות פשוטות (38.6% מן העובדות) ופקידות (24.8% מן העובדות). בין הפועלות היומיות הקבועות בערים היו עובדות האריג והמחט הקבוצה הגדולה (20.2%). כמו כן הן היו הקבוצה הגדולה מקרב העובדות הקבועות בקבלנות (31.8%).⁶²

פערי השכר בין פועלות עירוניות לפועלים היו כפולים ואפילו יותר בתקופת הזמן הנדונה במאמר, ולא אחת היה שכן הממוצע של הנשים נמוך ב-70% משכר הגברים.⁶³

56. יש לציין עם זאת, כי קיומה של הפרדה עיסוקית מקשה על השוואת שכר מדויקת משום שבמקרים רבים פועלים ופועלות לא עבדו בעבודה 'שווה'.

57. לאה פיק בפגישת פועלות בתל-אביב, 14/3/1929. ארכיון העבודה IV-250-72-1-236I.

58. סיכומים, ג (אפריל 1931), עמ' 22.

59. דוגמה בולטת לכך היא מספר בני המשפחה התלויים במפרנס. בקופת 'חולים' לדוגמה נמנע מרופאה שכר זה לשכרו של רופא. לדברי הרופאה קיבל גבר תוספת עבור אשתו שלא השתכרה, ואילו אישה לא קיבלה תוספת עבור בעלה שלא השתכר. דוקטור וילנסקי למועצת הפועלות, 22/4/1928. ארכיון העבודה IV-5-2-230; וכך גם עדות בנות הזמן. למשל שרה בלומקרינץ, 'חיי בעבודה', בתוך: ל' בסביץ, 'בתרחל (עורכות), קבץ חברות בקבוץ, תל-אביב תש"ד, עמ' 86-87.

60. שכר חודשי עם מזון היה מקובל בענף השירותים. עבודה יומית או חודשית היתה מקובלת בחקלאות ובבניין. למשל נתוני מפקד העובדים השני, תרפ"ז, לוח 26; מפקד העובדים השלישי 1937 טבלה 36 ו-37.

61. 90.2% מן העובדות החודשיות, 69.3% מן העובדות בקבלנות ו-65.9% מן העובדות היומיות. מפקד העובדים השלישי, 1937. מחושב לפי טבלה 24.

62. ש' שוארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד (21/2/1938), 11-12, עמ' 243.

63. כך גם בארצות-הברית ובמדינות שונות באירופה. למשל M. May, 'Bread Before Roses: American

פערים בשכר בלטו גם בין הפועלות עצמן, בחלוקה בתוך הענפים, וביניהם. לפיכך השפיעו מקצוע, עיסוק ומגזר על הפרשי השכר.

במשך התקופה לא השתנתה תמונת התעסוקה הזאת שינוי מהותי. פועלות לא מקצועיות הרוויחו שכר נמוך משכר פועלות בתעשיות מתוחכמות יותר: 135 מא"י ליום בקרטונז' לעומת 175 מא"י ליום בתעשיית השיניים התותבות. הוא הדין במקצועות 'הצווארון הלבן'. אחיות מוסמכות הרוויחו 12 לא"י לחודש, לא כולל חופשה ותוספת ותק. פקידות בבתי מסחר מאורגנים הרוויחו 2.5-6 לא"י לחודש, ופקידות במוסדות ציבוריים 6-10 לא"י לחודש.⁶⁴ בלוחות הבאים יושוו נתוני השכר:

לוח מספר 2: שכר פועלות לפי מקצועות בשלהי שנות השלושים (באחוזים, מכלל העובדות בענף)

ענף ^[1]	מדרגות				
	150-50	200-160 ^[2]	350-210 ^[3]	450-360	610-460 (מא"י ליום) סך־הכול %
חקלאות	14.7	63.0	20.3	1.9	0.1
אפייה	10.4	75.8	13.8	0.0	0.0
אריג	22.5	38.2	37.8	1.5	0.0
מחט	20.2	29.5	43.8	5.4	1.1
חשמל ושרברבות	30.4	43.6	12.9	8.8	4.3
דפוס ונייר	38.2	41.7	19.7	0.4	0.0
עור	25.3	39.5	32.4	1.4	1.4
טבק	45.8	35.5	18.7	0.0	0.0
הזנה	20.2	35.2	42.9	0.5	0.5
פועלות פשוטות	13.6	33.6	50.2	1.3	1.3
כימיה	8.3	33.3	56.9	1.5	0.0
עץ	27.3	32.5	28.6	10.3	1.3

מחושב לפי מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 39 ו־41.

הערות

[1] בלוח זה מופיע מדגם מקצועות מייצג בלבד.

[2] 45.5% מן הפועלות הרוויחו כך.

[3] במפקד חושבו שתי מדרגות שכר יומיות נפרדות: 250-210 מא"י ו־350-260 מא"י. בשתיהן היה שיעור הפועלות דומה. 15.5% מן הפועלות השכרו לפי מדרגת השכר הנמוכה, ו־16.6% מן הפועלות השתכרו לפי המדרגה הגבוהה. בטבלה חוברו שתי המדרגות, שכללו 32.1% מכלל המשתכרות.

Workingmen, Labor Unions and the Family Wage', in: R. Milkman (ed.), *Women, Work and Protest*, Boston 1985, pp. 1-29; M. Perrot, '1914: Great Feminist Expectations' (Trans Colette Pratt), H. Gruber, P. Graves (eds.), *Women and Socialism*, pp. 37-44

64. ח' למדן, 'הפועלת בת־לאביב', דבר הפועלת, ד, 7-6 (10/1937), עמ' 131-132.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

הנתונים מצביעים על ריכוז של 63.5% מן העובדות בשתי מדרגות השכר הנמוכות, ו-32.1% מהן בבינוניות. ככל שעלו מדרגות השכר, כן הלך והצטמצם שיעור הפועלות, ומשתי מדרגות השכר הגבוהות (360-610 מא"י ליום או יותר) נהנה מיעוט משתכרות זניה בלבד (4.4%). יתר על כן, בענפי תעשייה רבים לא השתכרו פועלות בשנות השלושים יותר מ-460 מא"י ליום.

העובדות שהרוויחו שכר נמוך התרכזו בעיסוקים מסורתיים (תעשיית עץ, אפייה, טבק, דפוס ונייר), ואלה גם היו ענפי העיסוק העיקריים של הפועלות.⁶⁵ בענפי התעשייה החדשים היה שיעור גבוה יחסית של פועלות שהשתכרו שכר בינוני. גם במדרגת השכר החודשי (בלי מזון) לא השתנתה ההתפלגות הזאת. 73.6% מן הפועלות התרכזו בשלוש מדרגות השכר הנמוכות לעומת 37.1% מן העובדים. במדרגת השכר הגבוהה היו הפועלות 0.1% לעומת 1.9% מן הפועלים. לפועלים בלבד נוספה מדרגת שכר של 40 לא"י לחודש או יותר! הפערים בין פועלים לפועלות בולטים גם במדרגת השכר החודשי שבין 10 ל-25 לא"י לחודש. רק 13.6% מן הפועלות הרוויחו כך לעומת 41.7% מן הפועלים!⁶⁶ יתר על כן, מן הנתונים עולה בבירור השפעת מין העובדים על שכרם.⁶⁷ פועלות הרוויחו פחות מן הפועלים כמעט בכל מדרגות השכר, ואיישו את מדרגות השכר הנמוכות בכל העיסוקים. פערי השכר היו עקיבים בכל תקופת הזמן הנסקרת במאמר. בשלהי שנות העשרים היו הפועלות יותר ממחצית העובדים במדרגת השכר הנמוכה ביותר. גם לאחר כעשור, ולמרות ה'פרוספריטי', הן הוסיפו להיות רוב במדרגה זו. בשלהי שנות העשרים היה שיעור העובדות במדרגת השכר הגבוהה קטן פי עשרה משיעור הגברים. בשלהי שנות השלושים גדל הפער בין גברים לנשים במדרגת השכר הגבוהה והיה פי עשרים ומעלה.⁶⁸

השינוי המהותי ברמת ההשתכרות של הפועלות היה בהתקדמותן ממדרגת השכר הנמוכה ביותר, שהיו בה רוב מכריע, למדרגת השכר הבינונית. בקרב הפועלים לעומת זאת, היתה הננידות משמעותית יותר. הפועלים התקדמו מן המדרגה הבינונית, שהיו בה רוב בשלהי שנות העשרים, למדרגות השכר הגבוהות והגבוהות מאוד בשנות השלושים. משמע שככל שהתבססו העובדים, כן הלכו והעמיקו פערי השכר ביניהם ובין הפועלות. הפרשי שכר ניכרו גם בין הערים ובתוכן, והיו גורם מדרבן להיווצרות כוח העבודה

65. אריג ומהט - 91.6% מן העובדות בענף; בשר - 77.8%; הפועלות שגויסו לחקלאות 66.7%; בשירות בית, בתי אוכל ובתי מלון 65.4% מן הפועלות. במקצועות 'הצווארון הלבן' היו ריכוזים גבוהים יחסית של פועלות שהשתכרו 8-10 לא"י לחודש: ברפואה - 23.9%; בהוראה - 15.4%, ובמקצועות חופשיים - 14.7%. ח' למדן, לעיל, הערה 64, עמ' 131-132.

66. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 37, ר' 41.

67. ראו למשל: מפקד העובדים השני, תרפ"ז, טבלה 26; דין וחשבון לוועידת הפועלות הרביעית, תל-אביב תרצ"ב; ש' שוארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 11-12 (21/2/1938), עמ' 243.

68. הפער בין שכרם היומי של העובדים לזה של העובדות הצטמצם במדרגת השכר שבין 210 ל-300 מא"י ליום בלבד. בשלהי שנות העשרים היה שיעור העובדות במדרגה זו קטן פי שניים או יותר משיעור הגברים. בסוף שנות השלושים עלה שיעור הנשים במדרגת שכר זו והשתווה לשיעור הגברים.

העירוני. כך לרוגמה עלה כוח המשיכה של תל־אביב, שמלבד היצעי עבודה גדולים יחסית, הציעה שכר גבוה יותר.⁶⁹ על פצרים אלה להלן:

לוח מספר 3: שכר יומי לפועלות לפי ערים בשלהי שנות השלושים (באחוזים)

עיר	ש י ע ו ר ה ע ו ב ד ו ת				
	מדרגת שכר (מא"י ליום)	200-50	350-210	450-360	600-460
תל־אביב	59.5	35.2	2.7	2.6	
חיפה	32.8	58.3	7.0	1.9	
ירושלים	56.0	34.9	5.0	3.7	

מחושב לפי: מפקד העובדים השלישי, 1937.

5. שוק העבודה בתל־אביב: מקרה־מבחן

בתל־אביב התקיימו תנאים מיוחדים שמאפשרים לדון בעיר כמקרה־מבחן של תעסוקת נשים יהודית במשק הארץ־ישראלי בתקופה הנדונה.⁷⁰ שוק העבודה בתל־אביב, אוכלוסיית העיר, מנגנוניה ומוסדותיה, היו יהודיים כמעט לחלוטין. סוגי התעשייה שהתפתחו בעיר מנעו כמעט כל תחרות עם העבודה הערבית הזולה,⁷¹ ואילו בערים המערבות, כגון חיפה, עכו, ירושלים ויפו, התקיימו קשרי עבודה שחצו גבולות אתניים, בעיקר ברמות התעסוקה הנמוכות.⁷²

69. על הפרשי השכר החודשי ראו: מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 41.

70. ב־1921 הכירה ממשלת המנדט בשלטון העצמי של תל־אביב. בעיר התרכזו מוסדות ההסתדרות והשלטון העברי, ובה היתה סיעת הפועלים לגדולה בסיעות. עיקר כוחם של הפועלים בתל־אביב התגבש לאחר הקמת ההסתדרות. בשנת 1922 היו בתל־אביב יותר מ־500 פועלים בעלי זכות בחירה למוסדות העירוניים. בינואר 1924, בבחירות למועצת העיר, זכתה סיעת הפועלים לייצוג גדול. א' שחורי, חלום שהפך לכרך - תל־אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל־אביב תש"ן, עמ' 245. בד בבד עם התחזקות המגזר העירוני ירד בהדרגה כוחם של הארגונים השיתופיים כספקי עבודה. ב־1926 הם כללו 24% מכלל העובדים, ב־1930 18.5% וב־1937 15.3% בלבד. ראו: צ' זוסמן, פער ושוויון בהסתדרות, תל־אביב 1974, עמ' 80. על ההוויה העירונית בתל־אביב ראו גם: ע' הלמן, 'תורה', עבודה ובתי קפה: דת ופרהסיה בתל־אביב המנדטורית', קתדרה, 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 85-110.

71. בתעשייה ובמלאכה בכלל נשמרה הפרדה האתנית לעומת תחומי עיסוק אחרים, כגון בניין או תעשייה כבדה. בסוגיה זו ראו גם: D. S. Berenstein, *Constructing Boundaries*, pp. 110-139.

72. ראו למשל: Z. Lockman, *Comrades and Enemies*, pp. 179-239; על הנעשה במושבות ראו: א' שפירא, המאבק הנכבד, עמ' 50-52. על משקלה של העבודה הערבית במגזר היהודי ראו: Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, p. 131.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

נהנית מן התהילה שהעניק לה ייחודה כעיר 'עברית', קלטה תל-אביב פי שניים עולים מצרים אחרות.⁷³ ב-1922 היו בה 15,065 תושבים, כמחצית מגודלה של ירושלים (33,971 נפש) וכפול מחיפה (6,230 נפש).⁷⁴ ב-1931 כבר חיו בעיר 46,101 אנשים, ובהם 45,564 יהודים.⁷⁵ צמיחת שכבה חברתית עירונית שאימצה אורחות חיים מוכרים מארצות מוצאה סייעה לעיצוב הווייה עירונית: ב-1939 נספרו בעיר (ובכלל זה רמת-גן) 11 בתי קולנוע גדולים, שלושה תאטרונים קבועים וכמה מפעלי אמנות ושעשועים.⁷⁶ תרבות הפנאי עודדה הקמת בתי קפה, וגם חברי המחנה הפועלי וחברותיו לא הדירו מהם רגליהם. גדל הביקוש לשירותי בית ולשירותים אישיים, כגון סלוני אֶפְנָה, שסופקו באופן מסורתי בידי נשים.⁷⁷ תל-אביב היתה זירת התעסוקה העיקרית של העובדות היהודיות. על כוח המשיכה של הנשים היהודיות לעיר תלמד העובדה כי בראשית שנות השלושים נספרו בעיר יותר נשים מגברים, וקבוצת הגיל הרחבה ביותר היתה 19-30, חלקו המשמעותי של גיל עבודתן של הנשים.⁷⁸ התפרסות ענפי התעסוקה ואפיים השפיעו על עיצוב שוק עבודת הנשים משום שבענפים שהיו נשים באופן מסורתי התרכזו בתי מלאכה רבים. כך היה שוק העבודה בעיר נפרד ביסודו. בתל-אביב לא התפתחה תעשייה כבדה, אבל היה בה ריכוז גדול של בתי מלאכה פרטיים, שקשריהם עם ההסתדרות היו מורכבים. התעשייה היתה בדרך-כלל בבעלות יהודית, ועובדים יהודים היו בה רוב.⁷⁹

73. בראשית שנות העשרים לדוגמה נקלטו בתל-אביב 2,549 עולים, בחיפה 1,302 עולים ובירושלים - 1,432 עולים. פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל, שבט (תרפ"ג), לוח ד.
74. *Vital Statistics Tables 1922-1945*, Jerusalem 1947, Table 1
75. לפי מפקד ממשלת המנדט מ-1931. עם הלא-יהודים נמנו 143 נוצרים, 106 מוסלמים ו-288 הוגדרו 'בלי דת'. ארכיון העבודה IV-3-220.
76. מספרים, ה-1 (יוני 1939), עמ' 89. נתונים אלה אינם כוללים את התזמורת, האופרה ושאר בתי השעשועים.
77. ספרות התקופה עשירה בעדויות על החיים התוססים שהתנהלו בעיר. בזיכרונות יוכבד בת רחל למשל עולה תמונת הצמיחה הטבעית של מרקם החיים העירוניים, שהשתלבו בה תרבות הקפה (והתה), האופרה וההצגות. בכל אלה השתתפו הפועלים. 'בת רחל (תרשיש), בנתיב שהלכתי, תל-אביב תשל"א, עמ' 48-50; על בתי המלון וסלוני האֶפְנָה שהיו נפוצים בעיר ראו גם: צ' רבאו, אני תל-אביבית, תל-אביב 1984, עמ' 114-118; וכן א' רובין, אלבום זכרונות, תל-אביב 1999, עמ' 41-42, 71-74; על תפוצת עוזרות הבית, תימניות ואשכנזיות, שהתגוררו בבית מעסיקיהן, ראו: א' רובין, שם, עמ' 62; וגם ח' עירוני-אברהמי, אלמוניות בחאקי: סיפורן של חברות ה'הגנה' בתל-אביב, תל-אביב 1990, עמ' 23-24. תרבות זו, יש לציין, היתה לצנינים בעיני אחדות ממנהיגות תנועת הפועלות. ראו: ר' כצנלסון-שור, אדם כמו שהוא: פרקי יומנים וזכרונות, תל-אביב 1989, עמ' 290-291, 325.
78. בסך-הכול היו 23,417 נשים לעומת 22,147 גברים, ובכלל זה 2,687 רווקות ו-5,979 נשואות בנות 20-30. מפקד ממשלת המנדט 1931. ארכיון העבודה IV-3-220.
79. בתל-אביב התקיימה התחרות מצד עובדים ערבים במספר מקצועות נמוך ביותר: בהובלה - בעיקר מצד מובילי הזיפוזף לבנייה, באטליונים - בעיקר מצד פושטי העורות. בתי מלאכה ערבים ביפו, כגון בתחום היציקה והביגוד, התחרו בשוק בתל-אביב. בטבק למשל, בבית חרושת 'מספרו' (שבעליו היו אנגלים), היתה עבודה ערבית-יהודית. דין וחשבון של מועצת פועלי תל-אביב ויפו, 1929-1932, מועצת פועלי תל-אביב ויפו 1932, עמ' 66, 68-69, 84-85, 191-193.

עם זאת, לא היה שוק העבודה בתל־אביב נקי מפערי שכר. כך לדוגמה העניק הגידול במקצועות 'הצווארון הלבן' שכר ותנאי עבודה טובים לעובדות, ואילו מפעלי התעשייה שהתרכזו בעיר, ובעיקר המלאכה, העסיקו עובדות בשכר נמוך. בחינת ענפי התעסוקה ודפוסייה מלמדת שגם בתל־אביב לא היו הבדלים של ממש בין חברות הסתדרות ובין פועלות שלא היו חברות בה. לפי מפקד העובדים מ־1922 היו הנשים העובדות בעיר (בלי שכונת בורוכוב) 25.5% מכלל העובדים. יותר ממחציתן נשואות. שיעור הרווקות היה נמוך לעומת שיעור הרווקים.⁸⁰ מפקד הפועלות מ־1926 מלמד שאכן, רוב פועלות הערים התרכזו בתל־אביב – 1,185 פועלות, והן היו 21% מן העובדים.⁸¹ בשנות השלושים הוסיפה תל־אביב להיות שוק עבודת הנשים הגדול. ב־1937 דיווחה מחלקת הפועלות בתל־אביב על 6,300 משתכרות חברות בהסתדרות או באיגודים המקצועיים.⁸² נתון זה לא כלל את כל העובדות בעיר. בראשית העשור נעשה משק־בית העיסוק העיקרי, וריכוז 34.8% מן הפועלות בתל־אביב.⁸³ התעשייה העסיקה 35.4% מן הפועלות.⁸⁴ האריג והמחט היו ענפים 'נשיים', וכך גם הטבק והקרטונז'. בענף המזון היו הנשים רוב בייצור השוקולד. השינוי העיקרי בשנות השלושים היה בבניין ובעבודות הציבוריות: שיעור הפועלות ירד ל־0.3% מכלל העובדות, לעומת 13% מן העובדות ב־1926.⁸⁵ המגמות האלה העצימו בשלהי העשור. 1.6% בלבד מן השכירות שהיו חברות בהסתדרות עבדו כעת בבניין. רובן בצבעות, בניקוי בניינים לאחר הבנייה ובניקוי לוחות. מיעוט זניה עסק ביישור חולות ובריצוף. 21.4% מן הפועלות התרכזו בשירותים, מהן 51.8% במשק־בית.⁸⁶ במקצועות 'הצווארון הלבן' עבדו עובדות רבות: ברפואה 13.7% מן המשתכרות, ובפקידות 11.9%.

בתעשייה החדשה שהתפתחה בשנות השלושים, כמו בתעשייה המסורתית, נמנעה מן העובדות גישה לעבודות מקצועיות וטכניות שהיו מתגמלות ויוקרתיות יותר. תעשיית השיניים התותבות לדוגמה סיפקה תעסוקה לפועלות בעבודות ניקיון, בסידור ובאריזה בלבד. על התסכול שגרם מצב זה תעיד האירוניה שבדברי מנהיגות תנועת הפועלות: 'ניפוץ

80. מפקד העובדים הראשון, תרפ"ג, לוח א.
81. מהן 373 בתעשייה. דין וחשבון לוועידה השלישית של ההסתדרות הכללית, עמ' 220. וכן: דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 28. (חישוב העובדות בתעשייה נעשה לפי 951 פועלות. נתוני דוח זה אינם תואמים את הדוח לוועידת ההסתדרות).
82. סקירת מחלקת הפועלות, דבר הפועלת, ד, 7-6 (7/10/1937), עמ' 131-132.
83. לעומת 20.3% מן הפועלות בשנת 1926. דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 29. על סוגיית עובדות משק־בית בתל־אביב ראו: ב"ש מרגלית־שטרן, 'גיוס פועלות להסתדרות ודרכי התארגנות': הקמת אגודת משק־בית בתל־אביב – מקרה מבחן, יהדות זמננו, 14 (תשס"א), עמ' 105-223.
84. זו היתה ירידה לעומת 1926, או עבדו בתעשייה 39.3% מן העובדות בעיר. דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 29.
85. דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 29.
86. סקירת מחלקת הפועלות בישיבת המועצה העירונית. דבר הפועלת, ד, 7-6 (7/10/1937), עמ' 131-132.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

האבנים הדקיקות... הנעשה בפטישים קטנטנים, אינן יכולות כנראה לעשות פועלות שניפצו חצץ.⁸⁷

6. אבטלה

תמונת התעסוקה של העובדות לא תהיה שלמה בלי דיון בבת לווייתה הקבועה, האבטלה. הנתונים מראים שבגלי האבטלה הקשים שפגעו ביישוב, נפגעו הפועלות בשיעורים ניכרים יותר מן הפועלים. תקופות השפל הוכיחו את רפיון אחיזתה של העובדת בשוק העבודה, וגם בתקופות השפע, שחזיקו את הפועלים, נותרו הפועלות מאחור. פועלות שהתקבלו לעבודה הסכימו לא פעם לתנאי הניכות מעיקים ולשכר ירוד.⁸⁸ מצב זה החרף כמובן בתקופות משבר. ראשונות נפגעו פועלות התעשייה, שהיו רוב כוח האדם הזול והלא מקצועי. מעסיקהן הפחיתו את שכרן ויש שלא שילמו כלל, או שילמו לשיעורין. גם ימי העבודה הצטמצמו, עד שפחתו כליל.⁸⁹

בשלהי 1925 דיווחה ההסתדרות כי בחודש אחד בלבד נמצאו ברחבי הארץ 1,000 מובטלות, וצפו שיוכפל מספרן בתוך חצי שנה.⁹⁰ על היחס בין מועסקות למובטלות באמצע שנות העשרים ילמדו הנתונים הבאים: ב-1926 היו הפועלים העירוניים חברי ההסתדרות כ-17,000 נפש, ובכלל זה 4,173 פועלות, שהיו כרבע מציבור העובדים העירוני החבר בהסתדרות. מתוך ציבור פועלות זה היו בערים, ובכלל זה טבריה ועפולה, כ-1,100 מובטלות.⁹¹ בתל-אביב לבדה היו באמצע ינואר 1926 לפחות 436 מובטלות.⁹²

גם בתקופת השפל בשנות השלושים לא הוטב המצב. התבגרות היישוב הביאה בעלות משפחה שבני זוגן פוטרו לידי חיפוש מקורות פרנסה. החיפושים תרמו לביקושי העבודה, והעמיקו את האבטלה בקרב הפועלות.⁹³ בגלל הביקוש הגואה לעבודה נתפסה עבודת הנשים

87. בבית החרושת 'בלום', שאליו מתייחסים הדברים, עבדו 70 פועלות. סקירת מחלקת הפועלות בישיבת המועצה העירונית. דבר הפועלת, ד, 6-7 (25/10/1937), עמ' 131.

88. ביקורת נוקבת כזאת הופנתה כלפי מוסדות תנועת הפועלות בגלוי ובעקיבות. למשל דברים בעיצומו של המשבר הכלכלי בשנות השלושים, במושב ה-15 של מועצת הפועלות, דצמבר 1936. דבר הפועלת, ד, 11-10 (24/1/1937), עמ' 222-224; וגם: שם, ה, 8 (25/10/1938), עמ' 141-142; שם, ג, (3/12/1936), עמ' 172 ועוד.

89. 'י ינקלביץ', 'פדיון העבודה והפועלת', דבר הפועלת, ג, 4-5 (12/7/1936), עמ' 78.

90. מ' ליברמן בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 24/11/1925.

91. עדה מימון-פישמן בהרצאת הפתיחה בוועידת הפועלות השלישית. ארכיון העבודה IV-2-230. נתונים נוספים ראו: לוח 1.

92. דין וחשבון על מצב העבודה בינואר 1926, המחלקת לסטטיסטיקה ולאיינפורמציה, ארכיון העבודה IV-6-220; וכן סטטיסטיקה ונתונים שונים ליובל 25 שנה לתל-אביב, ארכיון העבודה IV-3-220.

93. ישיבות מחלקת הפועלות בתל-אביב, 26/12/1937; 1/9/1938; 12/6/38; ארכיון העבודה IV-250-72-1-2367.

הנשואות כתחרות לא הוגנת. רווקים ורווקות כאחד לחצו על מוסדות ההסתדרות לסייג אותה, אבל תביעתם לא נענתה.⁹⁴

ואף על פי כן הודו בכירים בהסתדרות, גם אם במובלע, בהעדפת אינטרסים תנועתיים ומשקיים כוללים על פני האינטרסים של הפועלות. גם בתקופות שפע, כמו ב'פרוספריטי' של שנות השלושים המקדמות, היו שיעורי התעסוקה של פועלות נמוכים יחסית, ותעסוקתן לא הובטחה. בשלהי שנת 1935 כתב ברל רפטור, הממונה על חלוקת העבודה הארצית בוועד הפועל של ההסתדרות:

נכון שמצב הפועלת לא היה מזהיר ביותר גם בימי הפרוספריטי ושבימים של גאות היה מצבן הכלכלי של חלק חברות רע. זה אולי אחד הדברים הכאובים בהסתדרות, שיש בה שכבות וחלקים שונים ותנאי העבודה משקיים לא שווים...⁹⁵

ולהדגמת חוסר השוויון בחלוקת המשאבים בהסתדרות, הוסיף:

צריכה להקבע תכנית פעולה אשר למרות הניגוד שבין שכר העבודה לפועל ולפועלת... תבטיח מספר עבודות מסוים לפועלת... יתכן מאד שלו יכולנו לגייס את כל השעות הנוספות שעובדים מאות ואלפי פועלים גם כעת יכולנו לפתור באופן חלקי את שאלת חוסר העבודה הזמני בין הפועלים והפועלות יחד...⁹⁶

ג. דיוקן חברתי של הפועלות היהודיות בארץ־ישראל

חמישה מאפיינים לזהותן הקיבוצית של העובדות היהודיות:

1. השתייכות ארגונית

בשנות השלושים הצטרפו פועלים ופועלות רבים להסתדרות העובדים בהשפעת מגמת הגידול הכללית של האוכלוסייה היהודית.⁹⁷ מספר חברי ההסתדרות בשלהי העשור היה

94. על עבודת הזוגות ראו: D. Bernstein, 'On Rhetoric and Commitment: The Employment of P. M. Graves, וגם: *Married Women During The Depression of 1936-1939*, Manuscript *Labour Women*, pp. 126-131. גם בבריטניה התנגדו מוסדות הפועלים לפיטורי נשים נשואות, אבל בגלל תעמולה שעודדה נשים להישאר בביתן ולגדל את ילדיהן שולהבה האווירה החברתית.

95. ב' רפטור, 'לחשבון התנועה והפרט', דבר הפועלת, ב, 9 (22/12/1935), עמ' 197-198.

96. שם.

97. באמצע 1936 בערים הגדולות עלה שיעור ההצטרפות של גברים ונשים להסתדרות. בתל־אביב היה שיעור הנשים 39.5% מכלל המצטרפים להסתדרות באותה שנה. בחיפה היה שיעור ההצטרפות נמוך הרבה יותר, והגיע ל־10.2% בלבד. ייתכן שגרמה לכך ההתבססות על התעשייה הכבדה, שלא העסיקה נשים. ככלל, הנתונים אינם מפרידים בין משתכרות לנשים עובדות במשק־ביתן. המחלקה לסטטיסטיקה, 27/8/1936. IV-816-1-208.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

117,000, והם היו 25% מכלל היישוב היהודי.⁹⁸ על פי נתוני מוסדות הפועלות, היו הפועלות המאורגנות בהסתדרות בראשית שנות השלושים כ-60% מכלל המועסקות במשק.⁹⁹ מספרן גדל בעקבות במשך העשור, כמו שמראים לוח 4 ו-5.

רוב העובדות, חברות הסתדרות וכאלה שלא היו חברות בה, היו מהגרות אשר זה מקרוב באו. הן הגיעו לארץ בשתי קטגוריות עיקריות, ובשתיהן הופלו לרעה. בגדולה יותר הוגדרו הנשים 'תלויות' (קטגוריה D), והכוונה בעיקר לנשים שרישיון העלייה ניתן להן בזכות בני זוגן. בקטגוריה זו נכללו גם אימהות של תושבי הארץ או בנות מהגרים. הן לא היו אמורות להצטרף לשוק העבודה, אבל התנאי הזה הופר. מיעוט העובדות בלבד היה בקטגוריה השנייה (קטגוריה C), שהגדירה נשים כ'עובדות' לצורך מתן רישיונות העלייה.¹⁰⁰ רישיונות כאלה ניתנו לרווקות לפי רמת הביקושים במשק. רוב הרישיונות ניתנו לפועלות תעשייה, משק בית וחקלאות. מן הבחינה הרשמית, רק בעלות רישיון כזה יכלו להצטרף לשוק העבודה ולתבוע את זכותן להתפרנס. עם ציבור העובדות נמנו גם נשים מן היישוב הוותיק, בעיקר ממוצא מזרחי, ואליהן חברו ילדות צעירות (בנות 8-9) ונערות.¹⁰¹ ציבור העובדות היהודיות בארץ נעשה מכלול חברתי מורכב בשל קיומן של אוכלוסיות מגוונות, בעלות צרכים שונים ולעיתים אף מנוגדים שדרו בכפיפה אחת. החיים במגזרים התיישבותיים היו שונים שינוי מהותי זה מזה, ותרמו לריבוי סוגי אוכלוסיית העובדות.

2. בין פועלות ל'חלוצות': שייכותן המגזרית של העובדות

ציבור העובדות היהודיות התרכזו במגזרי התיישבות לא שווים בגודלם. כמו שכבר צוין, מגזר התעסוקה העירוני היה המרכזי והמקיף ביותר. ב-1937 היה מספר העובדות העירוניות 17,338, והן היו 27.3% מכלל העובדים שנפקדו בערים.¹⁰² המגזר החקלאי, הידוע בשם 'ההתיישבות העובדת', יכלול לצורך הדיון את העובדות במושבות, במושבים, בקבוצות ובקיבוצים.¹⁰³ על נתוני התעסוקה של נשים לפי חלוקה מגזרית בלוחות הבאים:

98. ד' הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, עמ' 159. ג' ברטל, ההסתדרות הכללית - מבנה ופעולות, הוועד הפועל תשמ"ג, עמ' 162. אין התאמה בין הנתונים. מספר חברי הסתדרות ב-1931 לפי ברטל היה 28,563, ואילו מספרם בספרו של הורוביץ היה 30,080.

99. לעומת 85% מן הפועלים. לדעת מוסדות התנועה ההבדל נגרם מחוסר ארגון עובדות משק בית. נתון זה השתנה במשך התקופה, ואינו כולל חברות שעובדות במשק ביתן ('נשי עובדים'). דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 15.

100. בסוגיה זו ראו: א' חלמיש, 'מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931-1937', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1995, נספח א, לוחות 1, 4-6.

101. תעסוקת ילדות לא תידון במאמר זה. על תעסוקת הילדות במשק היהודי בארץ-ישראל: B. S. Margalit, Stern, "Dear Comrades": Yemeni Jewish Women and the Boundaries of Gender Class and Ethnicity in Pre-State Israel Conference Paper, The Association for Israeli Studies, Denver 2002, יראה אור בקובץ מאמרים שמוקדש ליהודי תימן.

102. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 2.

103. להלן לא נשתמש בכינוי 'התיישבות עובדת' בגלל ההנחה הסמויה שלפיה העובדות בערים אינן 'עובדות'.

לוח מספר 4: נתוני התעסוקה של העובדות לפי מגזרים בשנים 1922–1939

שנה	סך־הכול משתכרות	משתכרות לפי מגזר	
		ערים	אחר*
1922	2,372	1,551	821
1926	4,304	2,153	2,151
1930	7,272	4,421	2,851
1935	11,972	6,439	5,533
1937	31,492	17,338	14,154
**1939	23,701	11,555	12,146

* הכוונה להתיישבות החקלאית לסוגיה, ובכלל זה מושבי עובדים, קבוצות וקיבוצים וכל צורת התיישבות שאינה עירונית במהותה.

** הנתונים מתייחסים לחברות הסתדרות בלבד, נכון ל־1/1940.

הערות

[1] מפקד העובדים השני, 1926. לוח 1-3. הנתונים מתייחסים לחברות הסתדרות ולמי שאינן חברות בה.
 [2] דין וחשבון 1932-1926 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 28; הדמיון בין מספר העובדות בערים לשאר הארץ אינו משנה שינוי מהותי את תמונת תעסוקת הנשים. השפל הכלכלי, שפגע קשות בפועלות ואילצן לנדוד מן הערים למושבות לשם מציאת תעסוקה, יכול להסביר את התופעה.
 [3] סטטיסטיקה ונתונים שונים, שם. וכן סיכומים, ג (תרצ"א), תל־אביב, עמ' 3. אין התאמה לנתוני מפקד הסוכנות משנת 1930, ולפיהם היו 5,754 עובדות בלבד, מהן 4,298 בערים. דין וחשבון וסכומים כלליים על מפקד העובדים העברים שנערך ב־1930, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות וההסתדרות, לוח 63. ארכיון העבודה IV-7-220.

[4] סיכומים, ז (מאי 1935), עמ' 6.

[5] מפקד העובדים הכללי של ההסתדרות, דבר הפועלת, ה, 1 (31/3/1938), עמ' 40.

[6] לפי: מועצת הפועלות והיקף פעולתה בשנת 1940, ארכיון העבודה ב IV-250-72-1-1965. הפערים בין משתכרות עירוניות ללא עירוניות אינם משקפים את תמונת התעסוקה האמתית. כאמור לעיל, מחוץ לערים חושבו גם מי שלא השתכרו בפועל.

לעיל, עמדנו על כך שהיו הבדלים בין הערים השונות וגם בין המגזר העירוני לשאר המגזרים. המגזר העירוני היה המאוכלס ביותר, ולכן ייבדקו להלן מאפייני התעסוקה של פועלות העיר.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

לוח מספר 5: תעסוקת נשים בערים בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים
(לפי חישובי ההסתדרות)

שנה	מספר עובדות בערים	% מכלל העובדים בערים	סך-הכול עובדות	% מכל כוח העבודה
1922	1,551	^[1] 15.1	^[2] 2,134	^[3] 12.8
1926	2,153	16.3	5,205	25.4
1929	3,468	23.2	---	---
1937	17,338	27.3	31,492	^[4] 30.2

הערות

[1] הנתונים בשנתונים 1922-1929. מ' נמירובסקי, הפועלת העירונית לפי מפקד העובדים ב-1929, ארכיון העבודה ב IV-14-5-230.

[2] הנתונים מתייחסים רק לעובדות לא נשואות. עובדות נשואות לא נחשבו בספירה זו משום שאין לדעת כמה מהן היו 'נשי עובדים' וכמה השתכרו מחוץ לביתן. בחישוב שכלל גם את נשי העובדים הגיע מספר העובדות ל-4,704. מפקד העובדים השני, 1922, פנקס הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ג, לוח א.

[3] בחישוב כל העובדות היה אחוז העובדות מכלל העובדים גבוה יותר. הוא הגיע ל-28.3%.

[4] נתונים ממפקד העובדים השלישי 1937, פנקס הסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל, שבט תרצ"ח, לוח 21.

3. הסטטוס המשפחתי וגיל העובדות

לסטטוס המשפחתי של העובדות משמעות כלכלית רבה. רוב העובדות התרכזו ברמות תעסוקה נמוכות, ולכן נמנעה מהן כמעט היכולת לפרנס את עצמן, כל שכן את משפחותיהן. יש לציין כי במקרים רבים דמו צורכיהן הכלכליים של הפועלות הרווקות, שטיפלו בהורים מבוגרים, באחים צעירים או בבני משפחה אחרים, לא רק לצורכי גבר רווק, אלא לצורכי בעל משפחה, ובכל זאת הופלו הפועלות לרעה.¹⁰⁴

104. רווקות מפרנסות לא היו זכאיות לזכויות שוות במשכורת המשפחתית שהונהגה בהסתדרות. על כישלון המשכורת המשפחתית: ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון הברה?, עמ' 366-387; וכן: י' גרינברג, 'דרגת המשכורת המשפחתית - אידאולוגיה, אילויה וראליזם', קתדרה, 79 (ניסן תשנ"ו), עמ' 192-198. וגם: צ' ווסמן, פער ושוויון בהסתדרות: השפעת האידאולוגיה השוויונית והעבודה הערבית על שכרו של העובד היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ד. על קשיי 'העולה הבודדת' דובר רבות בפורומים הסתדרותיים שונים, ועל מוסדות ההסתדרות הופעל לחץ להקל עליהן. היחידים שנחלצו לעשייה כל-שהיא למענן היו מוסדות תנועת הפועלות. ראו: ב"ש מרגלית-שטרן, 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל 1920-1939', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1977, עמ' 32-36, 145-158.

נתוני התעסוקה מלמדים על פער בין מספר העובדות הנשואות למספר העובדות הרווקות. בכל אחד מן השנתונים היה שיעור הרווקות כפול משיעור הנשואות. על מצבו של שוק עבודת הנשים תלמד גם העובדה ששיעור הרווקות מכלל המשתכרות היה כפול משיעור הרווקים מכלל המשתכרים.¹⁰⁵ מציאות זו אינה מיוחדת לארץ־ישראל, והיא רווחה גם בארצות אחרות.¹⁰⁶ בקרב קבוצות מהגרים רבות היו עובדות רווקות שרכשו ניסיון בעבודה, ולעתים גם השכילו לצבור לעצמן נדוניה, תוך כדי תמיכה כלכלית במשפחותיהן. הוא הדין לנשים איטלקיות, איריות, וכמובן גם יהודיות, שהיגרו לאמריקה בראשית המאה העשרים. אמנם נשים נשואות השתתפו במאמץ הכלכלי, אבל בשיעורים פחותים. הנשואות עבדו לרוב בעיסוקים בסביבת ביתן או בתוכו.¹⁰⁷ גם במשק הארץ־ישראלי הכבידו תנאי התעסוקה על עובדות בעלות משפחה בעיקר. לרוב הפועלות לא היו מסגרות תמיכה וסיוע, פרטי או ציבורי, ולכן לא יכלו להחזיק במשרה כפולה, בבית ומחוץ לו. תיקי לשכות העבודה לפועלות היו גדושים בסיפוריהן הקשים של בעלות המשפחה:

... וכשנמצאת עבודה... מתחילה הדאגה: את הילד צריך להשאיר ואין מקום – ולפעמים הילד חולה, מקורר והיא מתרוצצת ואיך שהוא מסתדרת. הזמן עובר... והנה היא שוב בלשכה. הפעם היא מודיעה כי לא תוכל להמשיך בעבודה: הריון. אולי זה שגעון – במצב כזה, אך אין מוצא, לניתוח היא לא מוכנה. והלאה – טפת חלב, טיול עם הילד, מחלה, רופא ריצה, ריצה בלתי פוסקת, ושוב בלשכה. אותו המצב – חוסר עבודה, חוסר קיום, וכבר שני ילדים ולעבוד היא מוכרחה.¹⁰⁸

105. פערים אלה הושפעו מגלי העלייה לארץ, בעיקר העליות הגדולות של שנות העשרים והשלושים. נתונים בתוך: מ' נמירובסקי, הפועלת העירונית לפי מפקד העובדים ב־1929, עמ' 9, ארכיון העבודה ב IV-230-5-14.

106. P. E. Hyman, 'Gender and the Immigrant Jewish Experience in the United States', in: J. .106; R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991, pp. 224-225
וגם: R. Waldinger, 'Another Look at the International Ladies' Garment Workers Union: Women, Industry Structure and Collective Action', in: R. Milkman (ed.), *Women, Work and Protest*, pp. 89-94

107. A. Cameron, *Radicals of the Worst Sort: Laboring Women in Lawrence, Massachusetts 1860-1912*, Illinois 1993, pp. 81-82; M. J. Buhle, *Women and American Socialism 1870-1920*, Illinois 1981, pp. 186-187; S. A. Glenn, *Daughters of the Shtetl: Life and Labor in the Immigrant Generation*, Cornell 1990, pp. 238-242

108. מכרטיסיה של מרכזת הלשכה. בתוך: ר' כצנלסון־שור (עורכת), עם פעמי הדור: ילקוט מחצית היובל של דבר הפועלת, ירושלים תשי"ט, א, עמ' 54-55. עוד על קשיי העובדת הנשואה בתוך: ד' ברנשטיין, אשה בארץ־ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל־אביב תשמ"ז, עמ' 110-111.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

אין תמה אפוא שעובדות נשואות הצטרפו למעגל התעסוקה בשיעורים נמוכים לעומת הרווקות או הגברים הנשואים.¹⁰⁹ גם שיעורי הנשירה של הנשואות, אם הן חברות ההסתדרות ואם אינן חברות בה, היו גבוהים.¹¹⁰ יצאו מכלל זה בעלות המשפחה ה'פרופסיונליות', רובן במקצועות ה'צווארון הלבן', הנוחים יחסית, כגון פקידות, רפואה או הוראה.¹¹¹ לנשירת עובדות נשואות חברה גם הגישה הנורמטיבית של חלק מן האנשים ביישוב, שלפיה עבודת האישה הנשואה מחוץ לביתה נתפסה כחיונית רק אם התנאים הכלכליים דרשו זאת.¹¹² סקירת ענפי העבודה בתל-אביב, שוק העבודה המרכזי של העובדות, מאשרת זאת. בענפי תעשייה שהעסיקו נשים בעבודות שאינן מקצועיות דווקא, היה שיעור הרווקות גבוה משיעור העובדות הנשואות. בענף האריג לדוגמה 49.2% מן העובדות היו רווקות ו-17.2% בלבד נשואות. בענף המחט היו 45.6% רווקות ו-22.2% בלבד נשואות. השוואת הסטטוס המשפחתי של הפועלות לפועלים בענפים האלה מצביעה על שיעור רווקות גבוה הרבה משיעור הרווקים.¹¹³ לעומת הענפים האלה היו בענף הרפואה 30.1% משתכרות נשואות, בהוראה 27.3% ובשירותים 25.25%¹¹⁴ על כך להלן:

109. הנשואות בנות 36-40 היו 12.3% מכלל המשתכרות. בשנת השלשים - סקירות וסיכומים תרפ"א-תשי"א, עמ' 29.
110. ב-1929 אפשר היה להבחין בגידול באחוז הרווקות בקרב המשתכרות העירוניות לעומת תקופה קודמת. בד בבד ירד שיעור הנשואות והגיע ל-27.5%. מ' נמירובסקי, לעיל, הערה 105, עמ' 9, ארכיון העבודה ב IV-230-5-14.
111. על התפתחות ענף הפקידות ראו: ד' דה-פריס, 'פקידים עבריים בארץ-ישראל', תיאוריה וביקורת, 9 (חורף 1996), עמ' 41-60. על מקום הנשים בענף זה ראו גם: ע' מימון-פישמן, חמישים שנות תנועת הפועלות, עמ' 173.
112. למשל ד' ברנשטיין, 'החלוצה בין הדוידים: מעמדן של נשים בכוח העבודה בתקופת היישוב', מגמות, כח (יוני 1983), 1, עמ' 7-19; ברוח זו גם ע' מימון-פישמן, שם, עמ' 243. נשים הפנימו נורמות אלה. למשל נ' טריסקר, 'בתי התינוקות בעיר', בתוך: קבץ דברי פועלות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 166; ב' ואלדמן, 'המעון בחדרה', בתוך: עם פעמי הדור - ילקוט מחצית היובל של דבר הפועלת, תל-אביב 1964, ב, עמ' 19. חזרת נשים לעבודה התאפשרה עם התבגרות ילדיהן, בהתאם למעמד הכלכלי ולצרכי המשפחה.
113. בענף המחט היו 15.8% רווקים והשאר נשואים. בענף האריג היו רק 12.6% רווקים. סיכומים, יא (אלול תרצ"ט), עמ' 33.
114. סיכומים, יא (אלול תרצ"ט), עמ' 33.

לוח מספר 6: כלל המשתכרות לפי מצבן המשפחתי 1922–1937

סך־הכול	אחר		רווקות		נשואות	
	סה"כ	% הפועלות	סה"כ	% הפועלות	סה"כ	% הפועלות
2,372 ^[1]	לא מצוין	68.9	1,634	31.1	738	1922
5,205 ^[2]	לא מצוין	61.6	3,206	38.4	1,999	1926
6,646 ^[3]	לא מצוין	66.5	4,417	33.5	2,229	1930
31,492 ^[4]	כ־2,000	[4]	1,651	ראו להלן הערה [4]	7,252	1937

הערות

- [1] הנתונים מתוך: מפקד העובדים הכללי, בתוך: דין וחשבון לשנת 1926-1931 לקראת ועידת הפועלות הרביעית, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 19.
- [2] שם, שם. אין התאמה בין הנתונים האלה לנתוני לוח 4 לעיל. מועצת הפועלות הסתמכה על נתונים ממפקדי עובדים כלליים, שכללו לא רק עובדות חברות הסתדרות.
- [3] שם, שם. מספר הפועלים שענו על השאלונים הוא 25,742. לפי הנתונים בדוח זה מספר המשתכרות היה 6,646. 67.1% מן הרווקות חיו בערים. ראו גם: ד' גורביץ, מפקד העובדים העברים, 1930. לוח 64. נתון זה נמוך מנתוני השנתון המקביל בלוח מס' 4 לעיל משום שלא כל הנשאלים ענו על השאלות האלה.
- [4] ש' שווארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 10 (1938/1), עמ' 204. סך כל חברות התנועה מכל מגזרי ההתיישבות. בחלוקה לקטגוריות לא נכללו חברות במשקים קבוצתיים ובמושבים, ולפיכך לא חושבו האחוזים.

המסקנה היא שבמשך כל התקופה יותר מ־60% מכלל העובדות, חברות הסתדרות וכאלה שלא היו חברות בה, היו רווקות ועירוניות.

על הדיוקן החברתי של העובדות, ילמד גם דפוס הנישואין שרווח ביישוב. למרות הקושי בהשגת נתונים דמוגרפיים, אפשר לשרטט מאפיינים אחדים של דפוס הנישואין במגזר היהודי בארץ־ישראל: כ־98% מן הנשים היהודיות בכלל מגזרי היישוב היהודי התחתנו. בשנת 1931 למשל 63.9% מן הנשים היהודיות בנות 20-29 היו נשואות ו־85.2% מבנות 30-39.¹¹⁵ באותה שנה אחוז הנשים שלא התחתנו כלל בתקופת הפוריות שלהן היה 1.5% בלבד.¹¹⁶ בדפוס הנישואין ניכרו הבדלים עדתיים. נשים אשכנזיות נישאו בגיל מבוגר יותר מנשים לא אשכנזיות, בדרך כלל עם קבלת ההחלטה על הקמת משפחה והולדת ילדים. ההערכה היא שבשנת 1939 היה גילן הממוצע של הנישואות האשכנזיות 24 שנה, ואילו נשים לא אשכנזיות נישאו בנות 20. בחינה מדוקדקת של יוצאות אירופה שהשתייכו ל'יישוב החדש' מלמדת כי

115. ראו: Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, pp. 38-40.

116. ר' בקי, 'הנהגה בנשואין ובילודה בקרב השכבות השונות של הישוב והשפעתו על עתידנו', עמ' 115. בתוך: ד' גורביץ וא' גרץ (עורכים), העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ־ישראל, ירושלים, תש"ה.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

גילן הממוצע של הנישואות היה 25 שנה ומעלה. גיל הנישואין הזה היה דומה למקובל בארצות צפון אירופה.¹¹⁷ וכך, אף ששיעור הנישואין ביישוב היה גבוה מן המקובל בארצות מערב אירופה, תאם דפוס הנישואין ביישוב את הנוהג שרווח בחברות שנחשפו לתהליכי המודרניזציה באירופה ובאמריקה.

גיל העובדות הושפע כמובן מדפוס הנישואין שרווח ביישוב היהודי בארץ. הנתונים לעיל תואמים את חתך העובדות בהסתדרות. ב־1937 היו הרווקות בנות 21-30 72.4% מכלל העובדות חברות ההסתדרות. ככל שעלה גיל העובדות, כן ירד ירידה משמעותית שיעור הרווקות, ורווקות בנות 31-40 היו 17.6% בלבד. שיעור העובדות בנות 26-40 שלא היו רווקות (ובכלל זה גרושות ואלמנות) היה באותה שנה 71.9%.¹¹⁸

עם זאת, בקרב חברות הסתדרות לא היה הסטטוס המשפחתי המסורתי, שכלל נישואין מסורתיים והורות, הדפוס היחיד. היו שבהרו להפגין את עצמאותן באמצעות הורות בלי נישואין, או באמצעות חיים משותפים והורות בלי גושפנקה דתית. ממקורות שונים עולה שעובדות לא מעטות קיימו משפחה בעצמן בין מבחירה בין מאילוץ, ובכלל זה אלמנות, גרושות, ואימהות שהרו, אבל אבי התינוק לא תמך בהן או שנמש אותן בהיודע דבר היריון.¹¹⁹ דא עקא, רווקות שהרו בלי נישואין לא התקבלו בציבור בעין יפה.¹²⁰ לסוגיות האלה היתה משמעות כלכלית וחברתית, והן הציבו לפני הפועלות ונציגותיהן דילמה חריפה. מצד אחד לא אבו לגנות נשים שנקלעו ל'צרה', ומצד אחר לא אבו לעודד עידוד גלוי את שבירת המוסכמות החברתיות:

117. מדגם של יולדות שהגיעו ל'הדסה' ללדת בשנת 1936 הראה ש־53.4% מן האשכנזיות נישאו בנות 20-24 לעומת 22.5% יולדות לא אשכנזיות. 43.9% מן היולדות הלא אשכנזיות נישאו בנות 16-19. בתוך: היישוב היהודי בארץ-ישראל לסוף 1936, סקירה דמוגרפית, ארכיון העבודה IV-2-220. וגם ר' בקי, שם, עמ' 111, 121-122. מעניין לציין כי ב־1931 היה גיל הנישואין של הנשים בתל-אביב הגבוה מכולם, והגיע ל־24 שנים. שם, עמ' 112.

118. עשר שנות מס אחיד (1937-1946), תל-אביב תש"ז, עמ' 18, 20-21; בין 1925 ל־1931 חלה בתל-אביב ירידה בשיעור הלא נשואים ובד עליה בשיעור הנישואין. כך מ־11.7% רווקים בני 20-40 היו רק 7.7% לא נשואים בשנת 1931. בניגוד למגמה הכללית הזאת הנתונים מצביעים על עלייה במספר הרווקות. עובדה זו היתה בעלת משמעות כלכלית רבה. מתוך: סטטיסטיקה ונתונים שונים ליוכל 25 לתל-אביב, ארכיון העבודה IV-3-220.

119. בעיה זו היתה חריפה דיה כדי לעורר את המטפלים הסוציאליים לנסות למצוא לה פתרון אף שמספר הבעלים שנמשו את נשותיהם עם היודע דבר היריון אינו ידוע. ראו למשל: צפורה וילנסקי בכינוס הסוציאלי הארצי החמישי (פברואר 1937) בתוך: ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל, ה-1 (אדר-ניסן תרצ"ז), עמ' 76. עדויות נוספות ראו: שם, א-ב (חשוון-כסלו תרצ"ז), עמ' 3-7; וגם: שם, ז-ח (אייר-סיוון תרצ"ז), עמ' 125-128.

120. עדות לכך בזיכרונות הניה פקלמן, שהבידות והצער הביאוה לבסוף לשים קץ לחייה. ה"מ פקלמן, חיי פועלת בארץ, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 133-134, 146.

לכל אחת מאתנו הזכות להיות אם, גם אם אין באפשרותנו ליצור חי משפחה. בחברה שלנו צריך הדבר להיות מובן מאליו. כאן אין מקום לביקורת וליחס שלילי לאם הבודדת. ומהו ערכו של 'מה יאמרו הבריות' לעומת האושר הגדול שמביא הילד לאם?¹²¹

בד בבד עם העלייה בשיעור הנישואין ביישוב גדל גם שיעור הגירושין. בין אמצע שנות העשרים לראשית שנות השלושים היה שיעור הגרושות והאלמנות בתל־אביב לבדה גדול פי חמישה משיעור הגברים, והתאפיין במגמת עלייה.¹²² עם זאת, שיעור האלמנות והגרושות בקרב אוכלוסיית העובדות בכלל היה נמוך יחסית. לפי מפקד ההסתדרות מ־1937, האלמנות והגרושות היו 2.6% מכוח העבודה של הנשים בהסתדרות. בחישוב כולל היו יותר אלמנות מגרושות, חוץ מבנות 26-35. בקבוצת הגיל הזאת נמנו יותר גרושות מאלמנות. השוואת הנתונים על בסיס מגדרי מעלה כי שיעור הגרושות היה גבוה הרבה משיעור הגרושים בכל הגילים עד גיל 51. עובדה דמוגרפית ידועה, שהוכחה גם ביישוב, נגעה לשיעור האלמנות. עד גיל 56 היה שיעור האלמנות גדול משיעור האלמנים. מכל מגזרי ההתיישבות היה המגזר העירוני המקיף ביותר הואיל ורוב הגרושות והאלמנות התגוררו בערים,¹²³ אבל שלא כמו מגמות דמוגרפיות ידועות, שלפיהן ככל שהאישה מתבגרת כן עולה שיעור האלמנות, בארץ היו העובדות אחרות לחלוטין. בקרב עובדי הערים היה גיל האלמנות צעיר למדי. גידול של ממש החל בקבוצת הגיל 26-30, והתמיד עד גיל 40, כלומר רוב האלמנות היו בשיאו של גיל העבודה, וכנראה גם אימהות לילדים קטנים. לאחר גיל 40 הסתמנה ירידה ניכרת הן במספר הגרושות הן במספר האלמנות.¹²⁴ הנתונים האלה מוסיפים ממד לקשיי אוכלוסיית העובדות שכבר נמצאו בתהליכי משבר בגלל עצם ההגירה לארץ. בהיעדר מידע סטטיסטי או אחר, אבל בהסתמך על דיווחים ועל עדויות בנות הזמן אפשר לשער שהיו גרושות שבעליהן נטשו אותן סמוך לעלייתן או לאחר זמן מה. בגלל אי־ידיעת השפה ומנהגי הארץ, ובגלל היעדר משפחה מורחבת תומכת נעשתה קבוצת האלמנות והגרושות פגיעה במיוחד.

בחינה מגדרית של העובדות הדמוגרפיות הנוכרות לעיל מעניקה להן גם משמעות כלכלית

121. הדגשה של כותבת המאמר. דבר הפועלת, א, 9 (27/11/1934), עמ' 183.
122. הנתונים אינם מפורטים בין אלמנות לגרושות. מ־6.0% ב־1925 ל־19.1% ב־1931. סטטיסטיקה ונתונים שונים ליובל 25 לתל־אביב, לוח 9, ארכיון העבודה IV-3-220. מ־129 מקרי גירושין בתל־אביב בלבד ב־1930, ל־160 ב־1931 ול־76 בשנת 1932. שם, עמ' 31. וכן: עשר שנות מס אחיד (1937-1946), תל־אביב תש"ז, עמ' 18, 20-21.
123. שיעורן היה 0.3 אחוז גרושות לעומת 0.2 גרושים ו־0.5 אלמנות לעומת 0.3 אלמנים. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 7 ו־8. שיעור הנשים מחושב לפי נתוני לוח 7 ונתונים מתוך: 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 10 (16/1/1938), עמ' 204.
124. היו פחות אלמנות בנות 46-50 מבנות 26-30. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 10. במושבות, אגב, היתה קבוצת הגיל הגדולה של האלמנות מבוגרת יותר. הדבר נובע מן העובדה שהאוכלוסייה ה'חדשה' ביישוב התגוררה בעיקר בערים. במושבות היו גם מגורים מסורתיים יותר. מעניין לציין שניתוחי הנתונים הדמוגרפיים בהסתדרות, שנעשו על ידי נשים וגברים כאחד, פסחו על העובדות המתוארות לעיל.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

מיוחדת, שכן שינוי הסטטוס המשפחתי אילץ נשים, פעמים רבות אימהות, לתור אחר מקורות פרנסה עצמאיים. בגלל מיעוט מוסדות סיוע ותמיכה נאלצו העובדות למצוא פתרונות דחוקים ולא מספקים, וכושר התחרות שלהן בשוק העבודה, שהיה נמוך ממילא, הוסיף להיפגע.

4. רמת הילודה

להשלמת תיאור זהותן הקבוצתית של העובדות היהודיות, יש לדון גם ברמת הילודה שלהן משום שהסטטוס המשפחתי ומספר הילדים קבעו במידה רבה את יכולת התמרון של העובדות בשוק העבודה. מספר הילדים הוא אחד הגורמים המרכזיים בקביעת חלוקת המשאבים בתוך המשפחה וביכולתה להתמודד עם תנאים כלכליים משתנים.

ביישוב, כבחברות לאומיות אחרות, חרגה שאלת הילודה מתחום עניינו של הפרט והיתה לנדבך חשוב באידאולוגיה לאומית כוללת (Pro Nationalism), ואולם שלא כמו ביטויים לאומיים אחרים, הותנתה הגשמתה בשיתוף הפעולה המלא של הנשים.¹²⁵ הואיל ותכלית המאמר אינה לדון בסוגיית הילודה ביישוב, נציין את מגמותיה הדמוגרפיות בלבד.

ארבעה גורמים השפיעו על רמת הילודה: מוצאה העדתי של היולדת, גילה, מעמדה הכלכלי והמגזר שהשתייכה אליו. בין שיעור הנישואין הגבוה ביישוב ובין רמת ההולדה הנמוכה יחסית של הנשים היה פער גדול.¹²⁶ נשים אשכנזיות הרו בגיל מבוגר יותר מנשים לא אשכנזיות, והיו להן פחות ילדים.¹²⁷ ב-1930 כמעט ב-50% ממשפחות העובדים ממוצא אשכנזי היה ילד אחד בלבד, וב-27.2% מן המשפחות היו שני ילדים. ל-5.6% ממשפחות העובדים האשכנזיות היו ארבעה ילדים, לעומת 14.9% ממשפחות עובדים לא אשכנזיות.¹²⁸ הפער בין העדות הוסיף להתקיים בכל התקופה. ב-1937 היו שלושה או ארבעה ילדים ל-9.9% בלבד מכלל המשפחות האשכנזיות לעומת 28.5% מכלל המשפחות הלא אשכנזיות.¹²⁹

125. על ההורות הלאומית ראו: ב' מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב', ציון, סב, ג (תשנ"ז), עמ' 255; וכן: H. Gruber, 'French Women in the Crossfire of Class, Sex, Maternity and Citizenship', in: H. Gruber, P. Graves (eds.), *Women and Socialism, Socialism and Women*, pp. 300-308. הדים לכך גם בעיתונות התקופה. למשל: ב' זלפרונד, 'הילד היחיד', דבר הפועלת, 1, 3 (5/6/1939), עמ' 60. על דאגת הממסד תלמד הצעה שהעלו גורמים רבניים להתיר נישואין פוליגמיים כדרך להרבות בילדים... ההצעה נדחתה כמובן. (נישואין פוליגמיים היו מותרים בקרב יהדות תימן ולא מקובלים על אשכנזים). ש' איזנשטאט, 'שיירי הפוליגמיה במשפט העברי', שם, ה, 2-3 (29/5/1938), עמ' 51.

126. ר' בקי, שם, עמ' 205, 243.

127. 53.6% על פי מדגם שנעשה בבית החולים הדסה בירושלים בשלהי שנות השלושים, נשים אשכנזיות נישאו מאוחר יותר, ולכן מחזור ההולדה שלהן היה קטן יותר. היישוב היהודי בארץ-ישראל לסוף 1936, סקירה דמוגרפית, ארכיון העבודה IV-2-220.

128. ד' גורביץ, מפקד העובדים העברים 1930, לוח 65, ארכיון העבודה IV-7-220. במשפחה ממוצעת בירושלים, שהיה בה ריכוז גבוה של משפחות שלא ממוצא אשכנזי, היו ב-1930 4.3 נפשות. א' ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' 60.

129. ש' שוארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 10 (16/1/1938), עמ' 205.

ל־16% בלבד מכלל משפחות הפועלים היו יותר משני ילדים. נתוני ההולדה האלה נחשבו נמוכים במיוחד בשל העובדה שרוב היישוב היהודי 'החדש' בארץ היה בשיאו של גיל הפרייון. למגמה זו חברו גורמים שונים, ובכלל זה המשברים הכלכליים שפקדו את היישוב, האירועים הביטחוניים והרגשה כללית של היעדר יציבות.¹³⁰ בשנים 1928-1932, בעקבות השפל של אמצע שנות העשרים, ירדה רמת הילודה של היהודים ירידה של ממש: מ־26.3 ילדים לכל 1,000 יהודים ל־18.6 ילדים בתל־אביב בלבד.¹³¹ לעומת זאת, מפקד העובדים מ־1937 מצביע על עלייה קלה ברמת הילודה. בוודאי תרמו לכך השיפור הכלכלי במחצית הראשונה של העשור, התבגרותה הטבעית של האוכלוסייה, והרצון להקים משפחה. עתה ל־31% בלבד ממשפחות הפועלים לא היה ילד כלל, לעומת 38% מן המשפחות בלי ילד לפי מפקד העובדים מ־1926. ל־33% מן המשפחות כבר היה ילד אחד.¹³² ב־1939 שוב נתנו הקשיים הכלכליים אותותיהם, ובמשפחת עובדים ממוצעת בערים היו 4.01 נפשות, פחות ממספר הנפשות הממוצע בראשית העשור.¹³³

על רמת הילודה השפיעו גם מניעת היריון וההפלות המלאכותיות. עובדה זו היתה ידועה היטב לכל הנוגעים בדבר, והיא נתמכת בנתונים שונים.¹³⁴ קשה למצוא נתונים סטטיסטיים על כמות ההפלות, אבל ברי שמדובר בתופעה רחבת היקף. רופאים העידו ש'מאות נשים' בחרו בפתרון זה.¹³⁵ רופאת הנשים, דוקטור מ' אהרונובה, דיווחה על עשרות נשים שפקדו את המרפאה ובפיתן סיפורים קשים, כגון נשואות שבעליהן זנחו אותן ורווקות שהרו. כולן התלבטו אם להמשיך בהיריון.¹³⁶ להלן דברי אחת הנשים:

130. בין 1925 ל־1926, למרות העלייה לארץ, לא עלתה מכסת הלידות בתל־אביב, אלא אפילו ירדה. סטטיסטיקה ונתונים שונים לתל־אביב לכבוד יובל 25 שנים לעיר, לוח 10 ו־11, ארכיון העבודה IV-3-220.

131. הנתונים מתייחסים לכלל היישוב העברי בתל־אביב ובסביבותיה. סטטיסטיקה ונתונים שונים, שם. השוואה למקומות אחרים ראו: הישוב היהודי בארץ־ישראל לסוף 1936, סקירה דמוגרפית, לוח 6, ארכיון העבודה IV-2-220.

132. אבל רק ל־16% מכלל משפחות הפועלים היו יותר משני ילדים. ש' שוארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 10 (16/1/1938), עמ' 205.

133. מפקד הסוכנות היהודית מ־1939. על הקשר בין הרמה הכלכלית של המשפחה להחלטה להביא ילדים לעולם ראו: דברי דוקטור י' מאיר בסמינר לפועלות שהתקיים ב־1937, ארכיון העבודה IV-230-6-85.

134. ר' בקי, שם, עמ' 205, 243. בקי ציין: 'לא נראתה שום התנגדות צבורית כלפי השמוש ההמוני באמצעי הפלות על־ידי נשים נשואות'. ר' בקי, 'הרבו הטבעי בארץ־ישראל ועתידו של הישוב', ירושלים 1943, עמ' 15. בריאיונות עם המחברת הודו נשים כי בחרו לבצע הפלות בגלל תנאי החיים הקשים. מובן מאילו שהנשים האלה ביקשו להשאיר את עדותן חסויה.

135. דוקטור י' מאיר, 'לשאלת הפסקת ההריון', דבר הפועלת, ג, 8 (25/10/1936), עמ' 148. בינואר 1937 התקיימה במרכז קופת־יחולים ישיבה בנושא בהשתתפות נציגות מועצת הפועלות. נמסרה 'אינפורמציה מדכאה על המצב', ומועצת הפועלות נדרשה 'לפעולת עזרה כלכלית ומשפטית אקטיבית כדי למנוע בעד ריבוי מקרי ההסתלקות מהריון המקובל אצל משפחות מחוסרי עבודה'. יומן בן־אהרון, 21/1/1937, 21/2/1937, ארכיון העבודה IV-104-28-7.

136. 'עובדות', דבר הפועלת, א, 9 (27/11/1934), עמ' 178-179.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

רופאה, עוצי לי. נפשי כלה לילד... אבל איך אגדל אותו? עכשיו אני עובדת, אבל לאחר כך תקשה העבודה יותר... ואחרי הלידה? מה יהיה אז? איך אעבוד?¹³⁷

למרות הזדהות עם מצוקת הנשים לא היססה דוקטור אהרונובה לתת פומבי להסתייגותה מן ההפלות:

נסיוני המרובה... הוכיח לי באיזו מידה טועות הנשים... ודאי בתנאי חיינו הולכת האשה ונתבעת יותר ויותר לבוא לעזרת המשפחה... וזו זכותה בימינו לסרב להיות רק 'מכונה ליצירת ילדים'... אולם בה בשעה אסור לה... להתייחס בקלות ראש לאמצעים המפטרם אותה מאמהות.¹³⁸

כחלופה מועילה הטיפה לשימוש באמצעי מניעה, שימנע הולדת ילדים לא רצויים או הפלות מסוכנות.¹³⁹ ואכן, מחזוריות הלידות בקרב נשים שהשתייכו למחנה הפועלי מעידה כי לבד מן ההפלות נעשה שימוש גם באמצעי מניעה. על כך מלמדים פערי הזמן הגבוהים שחלפו בין הולדת הילד הראשון להולדת הילד שני. עובדה זו בלטה בעיקר בקיבוצים.¹⁴⁰

5. רמת השכלה וארצות המוצא

בשל הברדול שנהגה ההסתדרות בין יהודים לערבים, בין גברים לנשים ובין מזרחיים לאשכנזים, היתה לממד העדתי של העובדות חשיבות רבה.

בין כלל העובדות במשק היהודי ובקרב חברות ההסתדרות בפרט, היו יוצאות אירופה רוב.¹⁴¹ בין האירופיות בלטה קבוצת יוצאות מזרח אירופה (פולין ורוסיה). הדומיננטיות התרבותית הזאת תרמה לדחיקת עובדות שלא היו שותפות לאחווות הרוב האשכנזי בהסתדרות.¹⁴² בכל רמות הארגון ניכרו הפערים בין אשכנזיות ללא אשכנזיות. בגוף המרכזי

137. דבר הפועלת, א, 9 (27/11/1934), עמ' 178. הקשר בין הולדה להפלה בא לידי ביטוי ספרותי בקובץ חברות בקבוץ. מן הרשימות משתמע בבירור כי הבהירה בהפלה היתה נחלת רבות. למשל א' (אין שם מלא), 'לא זו הדרך', קובץ חברות בקבוץ, תל-אביב תש"ד, עמ' 357-356. הדים לוויכוח בעד ונגד ההפלות למשל, ז"ן (אין שם מלא), 'ויכוח', דבר הפועלת, א, 10 (27/12/1934), עמ' 215; צביה (אין שם מלא), 'אשר לא בא לעולם', שם, ב, 4 (18/7/1935), עמ' 89-90.

138. דוקטור מ' אהרונובה, 'מפרובלימות האמהות', דבר הפועלת, א, 4 (26/6/1934), עמ' 81.

139. דוקטור מ' אהרונובה שם; וכן פוליה (בלי שם מלא), 'בעקבות רשימה אחת', דבר הפועלת, ב, 5 (25/8/1935), עמ' 124.

140. ר' בקי, 'הנהוג בנשואין ובילודה בקרב השכבות השונות של הישוב והשפעתו על עתידנו', בתוך: ד' גורביץ, א' גרין (עורכים), העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 201.

141. ב-1937 נפקדו 43.3% מפולין (12,699 חברות הסתדרות). רוסיה 6.7% (2,156 חברות) מגרמניה 10.9% (3,506 חברות). ועוד: ש' שווארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ד, 10 (16/1/1938), עמ' 205; מפקד העובדים השלישי (1937), לוחות 46-47.

142. למשל עדותה של דינה בת חורין, 'עדות המזרח בהסתדרות', דבר הפועלת, ד, 2 (15/4/1937), עמ' 43.

הנבחר של תנועת הפועלות ובמחלקותיו השונות, כגון מועצת הפועלות ומזכירות מועצת הפועלות, ברמה הארצית וברמה המקומית, בכל אלה כיהנו חברות אשכנזיות. עם זאת, באיגודים המקצועיים, כגון באגודת משק־הבית ובארגונים מקומיים של אימהות עובדות, היה אפשר למצוא חברות בודדות שאינן אשכנזיות, בייחוד במקומות הריכוז הגדולים של האוכלוסייה הזאת.¹⁴³ על הקושי בקשרים בין־עדתיים בקרב חברות ההסתדרות ילמדו מספר הניסיונות הכושלים לארגן בהסתדרות צעירות שאינן אשכנזיות. המתנגדים פעמים רבות היו הגברים במשפחה ובשכונה.¹⁴⁴

בעניין רמת ההשכלה של העובדות האירופיות, בכל הרמות היתה רמתן גבוהה מרמת עובדות לא אירופיות ומילדות הארץ כאחד, ואולם עם השנים הצטמצמו פערי ההשכלה ברמת ההשכלה העממית. הפערים בין אשכנזיות ללא אשכנזיות, ובעיקר תימניות, הצטמצמו צמצום של ממש. עם זאת, הפער בין מספר האשכנזיות בלי השכלה כלל ובין לא אשכנזיות תימניות לא הצטמצם. על כך להלן:

לוח מספר 7: מוצא עדתי ורמת השכלה (באחוזים) של העובדות, 1926–1937

רמת השכלה								מוצא
בלי השכלה		גבוהה		תיכונית		עממית		
1937	1926	1937	1926	1937	1926	1937	1926	
0.5	1.0	5.7	2.6	44.4	27.8	39.9	15.2	אשכנזי
11.5	10.2	0.9	0.4	14.2	5.2	53.3	25.0	ספרדי
23.9	21.0	0.1	0.4	3.2	0.9	30.2	8.1	תימני

על־פי נתונים ממפקדי העובדים לשנת 1926 לוח 41; ולשנת 1937, לוח 47.

לרמת ההשכלה היו גם מאפיינים מגדריים.¹⁴⁵ פועלות הדביקו את פערי ההשכלה שהיו ביניהן ובין העובדים בשנות העשרים. יתרה מכך, ב־1937 היתה רמת ההשכלה התיכונית

143. ראו: ב"ש מרגלית־שטרן, 'תנועת הפועלות בארץ־ישראל', לעיל, הערה 104, עמ' 50–51. בתל־אביב היו ריכוזי אוכלוסייה לא־אשכנזית בשכונות שעל גבול יפו: פלורנטיין ונווה־שאנן; וכן במושבות הוותיקות הגדולות, כגון ראשון־לציון, רחובות וחדרה. על היעדרותן של נשים לא־אשכנזיות מרמות הפעילות השונות בהסתדרות התריעו חברות בפורומים שונים. כך דברים ב'שבת לימודים' בחיפה, דבר הפועלת, ו, 1 (28/3/1939), עמ' 31; וכן דבר המערכת בדבר הפועלת, א, 11 (24/1/1935), עמ' 234; ח' פרימן, 'איך נעבוד בשכונת התימנים', דבר הפועלת, ד, 11–12 (21/2/1938), עמ' 245 ועוד.

144. למשל אלקה שוחט על ההתארגנות בשכונת נחליאל בחדרה. דבר הפועלת, ה, 11–12 (14/2/1939), עמ' 273; על התייחסות הבעלים לעבודת נשים ראו: א' יחיא, 'צרות משפחה בקרב התימנים', דבר הפועלת, ה, 11–12 (14/2/1939), עמ' 268–269.

145. מסורת לימודית שהפלתה את הבנות היתה גורם עיקרי לפערי ההשכלה בין גברים לנשים בארצות המוצא של העולים, ואולם ככל שהעמיקו תהליכי ההשכלה והמודרניזציה בחברה היהודית, כן הצטמצמו

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

של העובדות בכל מגזרי ההתיישבות גבוהה משל העובדים (44.3% מכלל העובדות לעומת 34.9% מכלל הפועלים). היא בלטה בייחוד במגזר העירוני.¹⁴⁶ עם זאת, גם אחוז הנשים בלי השכלה כלל היה גבוה מאחוז הגברים, אף ששיעורם של חסרי כל השכלה, גברים ונשים, היה שיעור נמוך מכלל העובדים במגזר היהודי.¹⁴⁷

נראה כי על פערי ההשכלה השפיעו גם הבדלי מגזר. בערים התרכזה אוכלוסיית העובדות המגוונת ביותר: בצד שיעור גבוה של עובדות בעלות השכלה על-תיכונית, היה גם שיעור גבוה של נשים בלי השכלה. במשקים הקיבוציים, שהעולות בהם היו בעלות תודעה לאומית גבוהה והכשרה טובה בעברית, ומוינו בתהליכי סינון ומיון ראשוניים נמרצים יותר, במשקים האלה נצפו שיעורי השכלה גבוהים לנשים מאשר בשאר המגזרים.¹⁴⁸

מכל האמור לעיל נוכל לשרטט את דיוקנן של העובדות היהודיות בארץ-ישראל המנדטורית. רוב העובדות שנמצא להן תיעוד היו חברות בהסתדרות. רובן עירוניות, צעירות ורווקות, בגיל ששילב שתי מערכות חיים סותרות: עבודה ומשפחה. משנישאו, נטשו רבות את שוק העבודה והתמסרו לגידול משפחה, קטנה מן המצופה. רוב העובדות בהסתדרות היו אשכנזיות, מארצות מזרח אירופה ומרכזה, וכבר עברו את תהליכי המודרניזציה וההשכלה והפנימו רבים משלביה. כך נהנו העובדות מרמת השכלה טובה, בוודאי לעומת המגזר הלא יהודי בארץ-ישראל.¹⁴⁹ עם השנים גם השתפרה שליטתן בעברית, והצטמצמו הפערים ביניהן ובין עמיתיהן הגברים.

ואף על פי כן, למרות נתוני הפתיחה המעודדים, נכפתה על העובדות מציאות חיים קשה ומתסכלת. להלן נעמוד על מרכיביה השונים.

ההבדלים בין גברים לנשים. על מזרח-אירופה: S. Stampfer, 'Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth-Century Eastern Europe Polin', *A Journal of Jewish Studies*, 7, 1992, pp.63-87; וכן א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במאה התשע עשרה, תל-אביב תשס"א, עמ' 86-96. אבות רבים החלו לשתף את בנותיהם בלימוד, שכרו מורים פרטיים, ולא עמדו בדרכן כשרצו לצאת ללמוד בעיר הגדולה. ראו למשל: ר' כצנלסון-שור, אדם כמו שהוא - פרקי יומנים ורשימות, תל-אביב 1986, עמ' 37-46; וגם ר' ינאית בן-צבי, אנו עולים, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 160-163. נתונים אלה מתחזקים גם בבחינת רמת השליטה בעברית. על פי מפקדי העובדים 1922, 1926, 1937. בתוך עשור צמצמו הפועלות את הפערים ביניהן ובין העובדים, ובין העובדות בערים האלה שבהתיישבות העובדת.

146. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 46.

147. 3.2% מכלל העובדות היו חסרות השכלה כלל לעומת 1.9% מכלל העובדים. מפקד העובדים השלישי, 1937, שם.

148. למעט רמת ההשכלה הגבוהה בשנות השלושים, ככל הנראה בהשפעת העלייה מארצות מרכז אירופה. 8.9% בעלי השכלה גבוהה בערים לעומת 5.7% במשקים ו-4.3% במושבים. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוח 46.

149. ראו גם: Metzger, *The Divided Economy in Mandatory Palestine*, pp. 55-58.

ד. מציאות החיים היום־יומית של העובדות

1. הוצאות על שירותים ומוצרים

בקביעת רמת החיים נחשב גובה ההכנסה לגורם מרכזי.¹⁵⁰ בין המשפחות שהשתייכו למחנה הפועלי בהסתדרות ומחוץ לה, ובתוך המשפחות עצמן, שרר בידול ניכר.¹⁵¹ מובן שהיעדר שוויון בשכר היה מקור לעימותים.¹⁵² בשלהי שנות השלושים השתכרו פקידים בכירים במוסדות הלאומיים ובמוסדות ההסתדרות 35 לא"י לחודש, ואילו בעבודות הציבוריות, בחודש עבודה מלא, הרוויח פועל רבע מן הסכום הזה. פועלים רבים כלל לא עבדו חודשים מלאים.

בדרך כלל הספיק שכרה החודשי הממוצע של משפחה יהודית בארץ־ישראל אך בדוחק לכיסוי הוצאותיה. אף שרוב הנתונים מתייחסים למשפחות עם ילדים, היו לקשיי הקיום ממדים מגדריים. נתוני 1939 מלמדים כי ההכנסה השנתית הממוצעת לראש משפחה בערים היתה 106 לא"י, ואילו שכרן הממוצע של פועלות בתעשייה היה כשליש מן הסכום הזה.¹⁵³ כושר הקנייה של המשתכרים השתנה מפעם לפעם. בתקופות מסוימות ירד יוקר החיים ועלה כושר הקנייה. באמצע שנות השלושים לדוגמה ניכרה עלייה בקניית מוצרים ושירותים, ובייחוד בשירותי עוזרות בית.¹⁵⁴ עם הירידה בהוצאות המזון חל גידול בהוצאות על הלבשה, שכר לימוד, תרבות ועוד. השוואת רמת ההוצאות בסעיפים האלה מעידה על הבדלים ניכרים בין מגזרי העובדים במשק. אפשר לראות שרמת החיים הממוצעת של משפחות הפועלים היתה נמוכה מזו של עובדים ממגזרים אחרים.¹⁵⁵

150. לפי הגדרה של משרד העבודה הבין־לאומי משנת 1938, רמת חיים כללה: 'סכום של מצרכים ושירותים שצורכת אותם בתקופת זמן מסוימת, יחיד או משפחה בעלת גודל נתון, במצב סוציאלי מסוים'. לפי ההגדרה הממצמת, רמת החיים לא היתה סכום כסף, אלא סיכום של מצרכים. א' ניצן, רמת החיים בארץ־ישראל, עמ' 8.

151. על פערים בחברה הפועלית ראו: ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 333-399; וכן: D. Bernstein, 'Human Being or Housewife: The Status of Women in the Jewish Working Class Family in Palestine of the 1920s and 1930s', in: D. Bernstein (ed.), *Pioneers and Homemakers: Jewish Women in Pre-State Israel*, pp. 235-256

152. ז' שטרנהל, שם; וגם מ' אביזור, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל־אביב תש"ן, עמ' 308-309. על מחאתן של פועלות הטקסטיל למשל ראו: B. S. Margalit, 'Rebels of Unimportance: The 1930s Textile Strike in Tel-Aviv and the Boundaries of Women's Self-Reliance', *Middle Eastern Studies*, 38, 3 (July 2002), pp. 171-194

153. מפקד הסוכנות היהודית 1930, ארכיון העבודה IV-7-2-220. ב־1926 היתה ההכנסה החודשית הממוצעת של משפחת שכירים עירונית אשכנזית (לרוב בתל־אביב) 7.78 לא"י. ב־1939 היא הגיעה ל־8.8 לא"י. א' ניצן, רמת החיים בארץ־ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' 33.

154. בין ממשלת ארץ־ישראל לסוכנות היתה הסכמה שמתירה עליית נשים יהודיות למטרה זו. ב־10/4/1934 למשל סיפק עיסוק זה 33% מבקשות הסוכנות למחלקת העלייה של ממשלת ארץ־ישראל. סיכום העובדים לתקופת המכסה אפריל-אוקטובר 1934, ארכיון העבודה IV-208-1-491.

155. משפחות פועלים הוציאו 4.4% מתקציבם לחינוך ותרבות, ואילו משפחות הפקידים הוציאו 7.4% מתקציבם למטרות האלה. א' ניצן, רמת החיים בארץ־ישראל, עמ' 62-63.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

שכר העובדים לא עלה עלייה משמעותית בין שנות העשרים לשלהי שנות השלושים. ברוב התקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה מיעוט משפחות העובדים השכירים בערים להוציא מתקציבן על שירותים אישיים, שעשועים, מתנות והסכונות, והוציאו בעיקר על דיור ועל מזון. ב-1933 נרשם גידול של ממש בהוצאות האלה. בעקבות המשבר הכלכלי בשנים 1936-1939 ירדה ההכנסה לנפש. אף שהאשכנזים הוסיפו ליהנות מרמת חיים גבוהה משל העדות המזרחיות, הלך מצבם והידרדר.¹⁵⁶ להלן מדגם התפלגות ההוצאות של שכירים עירוניים בשנות העשרים והשלושים:

לוח מספר 8: ממוצע הוצאות משפחת שכיר עירוני (בלא"י) בשנות העשרים והשלושים

שנה	סוג ההוצאה	שיעור מכלל ההוצאות (באחוזים)
1926 ^[1]	מזון	56
	דיור	15
1931 ^[2]	מזון	55
	דיור	25-20
1933	מזון	60
	דיור	50-40 ^[3]
1939 ^[4]	מזון	53
	דיור	27

הערות

[1] בשנה זו היה יוקר המחירים גבוה. מדד מחירי המזון היה 87.2. א' ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' 33. באמצע שנות העשרים היתה הצריכה הממוצעת לנפש בעשירון התחתון של משפחות השכירים היהודים 1.270 לא"י לחודש לעומת 4.750 לא"י בעשירון העליון. צ' זוסמן, פער ושיוויון בהסתדרות: השפעת האידיאולוגיה השווייטית והעבודה הערבית על שכרו של העובד היהודי בא"י, תל-אביב 1974, עמ' 28.

[2] מתייחס למשפחות פועלים בתל-אביב (אין סיכום הוצאות בלא"י). סיכומים, ו (אוקטובר 1933), עמ' 57-58. [3] כך במקור. ברור כי ההוצאות היו גבוהות מ-100%, ולפי חישובי ההסתדרות אלה אומדנים בלבד. ההתייחסות למשפחות הפועלים בתל-אביב (בלי סיכום הוצאות בלא"י). להתייכרות בשנה זו גרמה עלייה במוצרי מזון, כגון חלב וביצים. מוצרי יסוד, כגון קמח, תפוחי אדמה ולחם הוללו במקצת. שכר הדירה כמעט הוכפל לעומת שלהי 1931. סיכומים, ו (אוקטובר 1933), עמ' 57-58. כן סטטיסטיקה ונתונים שונים, ארכיון העבודה IV-3-220.

[4] בשנה זו עלו תשלומי המסים וההוצאות לחינוך ולתרבות. ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, עמ' 34.

156. סייעה לכך העובדה שמשפחות אשכנזיות היו קטנות יותר, וסעיף המזון בתקציבן היה קטן יותר. בשנת 1939 לעומת זאת הוציאו האשכנזים 23.8% מתקציבם לדיור לעומת 20.4% מן הספרדים. ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, עמ' 155, עמ' 54.

2. הוצאות על מזון

בין משפחות פועלים למשפחות פקידים ועובדי צווארון לבן, ובין הערים ליישובים חקלאיים היו הבדלים בצריכת המזון. במגזר החקלאי היה המזון מצוי וזמין יותר מאשר בערים.¹⁵⁷ בין הערים היתה תל־אביב היקרה ביותר. פועלים הוציאו יותר על מזון, ונותר בידם סכום נמוך להוצאות אחרות.¹⁵⁸ אם הרוויח אחד מראשי המשפחה עד שש לא־י לחודש, הוציאה המשפחה על מזון כ־60% מתקציבה. לעומת זאת, משפחות שהכנסתן 14 לא־י או יותר, הוציאו על מזון 40.5% מן התקציב בלבד.¹⁵⁹ מכלל העובדים היה מצבן של פועלות התעשייה קשה ביותר. הכנסתן היתה זעומה, ולכן הן התקשו לדאוג להספקת צורכי הקיום הבסיסיים. ראשונה נפגעה רמת התזונה שלהן, ועקב כך לקו במחלות ונפגעו כושר עבודתן. עובדה זו הדאיגה גורמים שונים במוסדות היישוב, והם התריעו על כך:

הנני רוצה בזה להסב את תשומת לב... למצב בריאותן של הפועלות הבודדות בערים. רוב הצעירות הבודדות בתל־אביב ובחיפה... מפני המצב החמרי הקשה של הפועלות בארץ... רוב החולות נמצאות בפרוצס אטי של מחלה ממשיכות... את מחלתן ע״י תנאי חיים נוראים, חסר מקום ללינה וחסר מחלט של כלכלה. יוצא שפועלת הנחלית באיזו מחלה... נכנסת למחלה קשה או למצב של אפיסת כחות שלא יתוקן.¹⁶⁰

כדי להקל מן המצוקה ארגנה תנועת הפועלות קורסי הכשרה למובטלות בבתי החלוצות ובמקומות אחרים. בהכשרה קיבלו המובטלות לפחות ארוחה מזינה אחת ליום. לרוע המזל, לא תאמו הקורסים האלה לביקוש הגואה.¹⁶¹

3. דיור

סעיף הדיור שמר על רמה כמעט קבועה בכלל ההוצאות. בשלהי שנות השלושים הגיע היקפו ברמות ההכנסה הנמוכות והבינוניות לכ־23%, וברמת ההכנסה הגבוהה (14 לא־י ומעלה)

157. בקיבוצים אכלו מזון עשיר יותר שכלל בשר, חמאה ותוצרת חלב. ניצן, רמת החיים בארץ־ישראל, עמ' 59. וכן עדויות בנות הזמן. למשל ד' כרמלית, היי חלוצה, תל־אביב תשל"ו, עמ' 19.

158. נתונים שמתייחסים ל־1946 מראים שהפועלים הוציאו 64.9% מתקציבם למזון לעומת 53.4% מן הפקידים. ניצן, שם, עמ' 62-63. בעניין היוקר בתל־אביב: ב־1931 היה מחיר רוטל חלב טרי 75 מא״י לעומת 50 מא״י בחיפה. ומחיר רוטל לחם שחור היה 72 מא״י לעומת 60 בחיפה. המחלקה לאינפורמציה וסטטיסטיקה, ארכיון העבודה ב IV-326-1-208.

159. השפעת הפערים ניכרה לא בכמות המזון בלבד, אלא גם באיכותו. במשפחות בעלות הכנסה נמוכה היה המזון לא מגוון ודל במרכיביו הבריאותיים. על סוגי המזון ראו: א' ניצן, שם, עמ' 52; וכן: רמת חיים ובעיות התזונה ביישוב העברי העירוני בארץ, ירושלים תש״ו, עמ' 28.

160. הדו״ג גלבר לשפרינצק בהנהלה הציונית, 16/6/1926, ארכיון העבודה IV-5-230-85.

161. ב״ש מרגלית־שטרן, תנועת הפועלות בארץ־ישראל, עמ' 32-36; סקירה על לשכת הפועלות בתל־אביב, 2/3/37, ארכיון העבודה IV-250-72-1-400.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

ל-19.8% מן התקציב המשפחתי.¹⁶² שכירים רבים לא יכלו לקנות דירות. ככל שהתרבו העליות לארץ, כן העמיקה תופעת המגורים בשכירות. ב-1929 גרו בשכירות 41.8% מן הפועלים והפקידים חברי ההסתדרות בתל-אביב.¹⁶³ ב-1937 התגוררו 84.9% מכלל הפועלים בערים ובמושבות בדירות שכורות. בתקופה זו 60% מחברי ההסתדרות היו דיירי משנה בדירות של משפחות אחרות.¹⁶⁴

גם למצוקת הדיור היה היבט מגדרי. בתקופות מסוימות הקצו פועלים 10-20 אחוזים משכרם לדיור, ואילו עלות הדיור של פועלות הגיעה ל-30% משכרן בגלל פערי השכר בין פועלים לפועלות.¹⁶⁵ לפועלות בודדות היה קשה יותר לשכור מקום מגורים מפני שבעלי הבתים העדיפו להשכיר לפועלים שמשכורתם היתה בטוחה יותר, ויחסית לפועלות גם זמינה יותר. בשנות העשרים והשלושים רבו העדויות על מצבן הקשה של הפועלות הבודדות בערים. היו שנדרו ממקום למקום ונאלצו ללון בגנים ציבוריים.¹⁶⁶ התופעה החריפה בתום עונות העבודה החקלאית. כך דיווחה בשלהי שנות העשרים לאה ברקן, חברה מועדת הפועלות בתל-אביב:

השאלה הכי כואבת היא שאלת הדירה לפועלת... אין ביכולתן לשלם 50 ג"מ [גרש מצרין] לחודש (4 בחדר) בעד דירה. אם העובדות בבתי חרשת אשר משכורתן היא 8-10 ג"מ ליום אין ביכולתן לשלם שכר דירה כי רבות מהן שולחות לפעמים עורה לחוץ לארץ מהמשכורת הדלה הזו... הרבה מאד מחוסרות פנה קבועה לגור. לנות... אצל מכירים, חברות וגם על מרפסות. אינן אוכלות תבשיל וכל [זה] מסב להן כל מיני מחלות.¹⁶⁷

162. ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, עמ' 51, 60; וגם: רמת החיים ובעיות התזונה בישוב העברי העירוני בארץ, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל המכון לחקר הכלכלה, עמ' 28.

163. בחיפה 51.8% ובירושלים 49.5%. ארכיון העבודה ב IV-252-1-208.

164. מהם 89.1% בבתים ו-10.9% בצריפים ובאוהלים. בירושלים התגוררו 91.5% מן הפועלים בשכירות. מפקד העובדים השלישי, 1937, לוחות 50-51. בין 20,000 חברי ההסתדרות בתל-אביב היו 12,000 דיירי משנה. משה ברכמן לדבורה נוסביצקי (נצר) מ'ארגון אימהות עובדות', 12/12/1938. ארכיון העבודה ב IV-305-1-72-250. אחת החוויות הקשות העולה מעדויות הנשים התייחסה לחלוקת העבודה במטבח משותף, שוימנה סכסוכים ומריבות בין הנשים. בין שנות העשרים לשנות השלושים עלתה צפיפות הדיור. לפי נתונים ארציים היו הבדלים בין אשכנזים לספרדים. אצל האשכנזים היה ממוצע ארצי של 2.6 נפשות לחדר. בתל-אביב היתה רמת צפיפות דומה: 2.4 נפשות לחדר. ניצן, רמת החיים בארץ-ישראל, עמ' 51; וכן סטטיסטיקה ונתונים שונים, ארכיון העבודה IV-3-220.

165. ב-'פרוספריטי' היה מחיר חדר בתל-אביב בלי מטבח, ועם הגבלות על שימוש בשירותים, 3 לא"י לחודש. דבר הפועלת, ג, 12 (21/2/1937), עמ' 249; וגם דוח מועצת פועלי תל-אביב יפו, ינואר 1929-יולי 1932, עמ' 338. על מצוקת הדיור יעידו זיכרונות מן התקופה היא וריאיונות עם המהברת. למשל אידה בודקן (חיפה, פברואר 1990), גניה מרגלית (חיפה, מאי 1994), משי רוזנטל (חיפה, אוגוסט 1998) ושרה סקורניק (קליפורניה, ספטמבר 1999).

166. דברים במושב מועצת הפועלות, דצמבר 1935, ארכיון העבודה IV-230-2-35.

167. לאה ברקן בסקירה על פעולות מחלקת הפועלות, 3/6/1926. ארכיון העבודה IV-1980-1-72-250.

כדי להקל ממצוקת הדיור של הפועלות הבודדות הוקמו בשנות השלושים בערים ובמושבות הגדולות 'בתי חלוצות', שסיפקו דיור מוזל, אבל מקומות לינה בהם לא הצליחו למלא את הביקוש. מועצת הפועלות, מנגנונה הנבחר של תנועת הפועלות, השתדלה למען הקמתם. בבתי החלוצות בחיפה, בתל־אביב ובפתח־תקווה היו סך־הכול 190 מקומות לינה. שכר הדירה היה נמוך הרבה יותר מן המקובל בשוק. ב־1935 למשל הוא היה 700 מא"י לחודש בבית החלוצות בחיפה.¹⁶⁸

ה. תוצאות המצוקה

במחקר ידוע כי שונות הן התגובות הדיכאוניות של גברים ונשים למצבי לחץ. בעיקר נצפו הבדלים בעתות משבר, ובכלל זה ההגירה.¹⁶⁹ אין תמה כי תנאי הקיום הקשים של הפועלות, בעיקר הבודדות שבהן, נתנו את אותותיהם בכריאתן הנפשית והגופנית.¹⁷⁰ הבדידות והייאוש הניעו חלק מהן לבחור בפתרונות קיצוניים. להלן נעמוד על שניים מהם: התאבדות וזנות.

1. התאבדות

הסתגרות והתנתקות מן הסביבה, איבוד צלילות הדעת או התאבדות, כל אלה לא היו נחלת הנשים בלבד. התופעות האלה היו ידועות ביישוב, ומוסדות ההסתדרות נתבעו לסייע.¹⁷¹

168. לסוגיית בתי החלוצות ראו: ב"ש מרגלית־שטרן, 'תנועת הפועלות בארץ־ישראל', עבודת דוקטור (לעיל, הערה 104) עמ' 32-36. בית החלוצות ראשון נפתח בחיפה ב־1932 והיה המאוכלס ביותר. בתל־אביב נחנך הבית ב־1936. במאי 1939 התקיימה ישיבתו הראשונה של ועד בניין בית החלוצות בירושלים. דבר הפועלת, ו, 2 (3/5/1939), עמ' 66-67. דברים בהרצאה בוועידת ויצ"ו העולמית שהתקיימה ב־1935. ארכיון העבודה ג IV-34-2-230. וכן: ג' שטרומפף, דבר הפועלת, ג, 26 (10/5/1936), עמ' 30-31. 169. גם ההגדרה הלשונית של מצבי דיכאון שונים מלמדת על הבחנות מגדריות. אצל הגברים ציינה האבחנה הרפואית מצב זמני, בעיה חולפת. 'מרה שחורה' מוגדרת כ'מצב רוח של דיכאון, מלנכוליה'. בקרב הנשים לעומת זאת אובחנה 'מחלה', והכוונה ל'מחלת עצבים'. על ההבחנות הלשוניות ראו: א' אבן־שושן, המילון החדש, ירושלים תשמ"א, ב, עמ' 664, 777; על הקשר בין מגדר לדיכאון ראו: R. C. Barnett, L. Biener, G. K. Baruch (eds.), *Gender and Stress*, New-York 1987; על גילויי דיכאון בייחוד בקרב נשים מהגרות ראו: C. M. Henandez, 'Stress and Coping Among Mexican Women', Ph. D. dissertation, California School of Professional Psychology, Los Angeles 1988.

170. דבר הפועלת, א, (11/10/1934), עמ' 162-163; ב, 8 (28/11/1938), עמ' 164; ו, 4 (4/7/1939), עמ' 126.

171. במקרים רבים הסתובבו פגועי נפש ברחובות בלי כל טיפול. בבה אידלסון, ממזכירות מועצת הפועלות, פנתה בנושא זה להתאחדות עולי גרמניה, 6/4/1934. ארכיון העבודה IV-230-6-215; על ההסתגרות כבחירה 'נשית' ראו: ע' ליבליך, 'המוקדם והמאוחר ב"דקמות": על ביוגרפיות, אוביקטיביות, נשים ועל דבורה בארון (1887-1956)', אלפיים, 8 (1993), עמ' 204-224.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

ב-1930, בעקבות המשבר הכלכלי הקשה שפקד את היישוב באמצע שנות העשרים, נרשמו 37 מקרי התאבדות. מהם 25 גברים, רובם אשכנזים, ו-12 נשים, שהיו 48% מכלל המתאבדים. יותר ממחצית המקרים היו בקטגוריה של 'פועלים'. רבע מן המתאבדות היו 'נשי עובדים'. 41.6% מן המתאבדות היו בנות 23-28.¹⁷² בתקופת השפל הכלכלי החמור של שלהי שנות השלושים הגיע מספר המתאבדות ל-40, ועם זאת ירד שיעורן בכלל המתאבדים ל-42.5%.¹⁷³ על הדינמיקה שהובילה להתאבדות ילמד המקרה הבא:

ס.צ. בת 32 תופרת מקצועית עלתה ארצה במטרה להרויח כסף ולהביא אחריה את... בעלה עם ארבעת ילדיה. היא עבדה ימים ולילות, מנוח לא ידעה... אך האשה לא עמדה בפני הנסיון, בריאותה נערערה, דכאון נפשי... היא הצליחה בכל זאת להפיל את עצמה מן הגג. ואחרי שאספוה לבית החולים, כשהיא משותקת אברים פרוחה נשמתה...¹⁷⁴

למרות חלקיות הנתונים, אפשר להבחין במאפייני מגדר בנסיבות ההתאבדות. יותר גברים התאבדו בגלל קשיי פרנסה ומצב חומרי קשה. עם זאת, קרוב למחצית המתאבדים מסיבה זו היו נשים. בין המתאבדים בגלל אהבה נכזבת וסכסוכי משפחה היה מספר שווה של גברים ונשים.¹⁷⁵ עם זאת, להתאבדותן של נשים נוסף גורם ייחודי: היריון לא רצוי, שפתרון לו לא נראה לעין.¹⁷⁶

גם צורות ההתאבדות מלמדות על מאפיינים מגדריים. נשים נקטו באמצעים שעמדו לרשותן בבית ובקברתו, כגון שתיית רעל וקפיצה ממקום גבוה, שלא כמו גברים שהסתייעו בכלי נשק. לבחירת אמצעי ההתאבדות משמעות רבה משום שסיכויי ההצלה מהתאבדות באמצעים 'נשיים' היו גבוהים מסיכויי ההצלה מהתאבדות בירייה למשל. ואכן, 57.5% מן הנשים ניצלו מהתאבדות, לעומת 35% מן הגברים.¹⁷⁷

אפיון אוכלוסיית הנשים שבחרו בהתאבדות מצביע על שיעור נמוך של בעלות מקצוע.¹⁷⁸ בין המתאבדות היו 42.5% רווקות לעומת 30% נשואות. בחינת המוצא העדתי של המתאבדות

172. לא בכל המקרים אפשר לזהות את הסטטוס המשפחתי של הנשים. נתונים מתוך: דוח המחלקה לסטטיסטיקה, ארכיון העבודה IV-220-7, ב IV-326-1-208.

173. ארכיון העבודה IV-61-6-230.

174. בתוך: ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל, ז-ח (אייר-סיוון תרצ"ז), עמ' 126.

175. ארכיון העבודה IV-61-6-230.

176. לכך עדויות עקיפות. למשל ש"כ (אין שם מלא) 'לדברי דוקטור אהרונובה', דבר הפועלת, א, 11 (24/1/1935), עמ' 249. מקרה קשה במיוחד, שזכה לתיעוד בידי האישה עצמה, ה"מ פקלמן, חיי פועלת בארץ, תל-אביב תרצ"ה.

177. 57.5% בחרו בשתיית רעל, לעומת 27.7% מן הגברים. 12.5% מן הנשים ואף לא אחד מן הגברים בחרו לקפוץ לבאר או מן החלון. לעיל, הערה 174.

178. 7.5% בלבד. בעלות המקצוע היו 20% מן המתאבדות. 'עקריות בית' שבחרו בהתאבדות היו 17.5%. מיצוטן נשי פועלים (12.5% השתייכו ל'חוגים האורחיים'). ארכיון העבודה IV-230-6-61. על הקשר החיובי בין תעסוקת הנשים למצבן הבריאותי ראו למשל: I. F. Litt, *Taking Our Pulse: The Health of America's Women*, California 1998

מצביעה על כך שרוב המדווחות היו ממוצא אשכנזי (52.5%) והתגוררו בערים. 60% מן המקרים היו בתל־אביב. הנתונים האלה תומכים בהנחת היסוד של מאמר זה, שלמצוקה מאפייני מגדר. מציאות החיים של המהגרות מארצות אירופה, בעיקר הבודדות שבהן, היתה קשה ביותר. נשים מעדות המזרח חיו בדרך כלל עם משפחותיהן המורחבות ונהנו מתמיכתה של המשפחה, ואילו האשכנזיות חוו תהליכי פְרדה ועקירה קשים מסביבתן המוכרת. הבחירה בהתאבדות מעידה על ייאוש אישי ועל היעדר כתובת זמינה ויעילה שתסייע לנשים אלה במצוקתן.

2. זנות

זנות היא תופעה מגדרית במהותה,¹⁷⁹ ומידע בנוגע אליה בתקופה הנדונה קשה להשגה.¹⁸⁰ המקורות העיקריים העומדים לרשותנו הם: עדויות של פועלות, בעל־פה ובכתב, פרסומים עקיפים וישירים בעיתונות הזמן, דיוני מוסדות היישוב, תנועת הפועלות וההסתדרות; ונלוות אליהם מסקנות המחקרים המועטים, ולהם נגיעה לתקופת הזמן הנדונה.¹⁸¹ מריאיונות עם פועלות ופועלים שחיו בתקופה הנדונה מתברר כי קיומה של הזנות ביישוב היתה גם היתה ידועה.¹⁸² בתל־אביב היו ידועים 'קני פריצות' בבתי מלון ובבתי קפה, ובהם עסקו בזנות יהודיות אשכנזיות וספרדיות, בוגרות וילדות.¹⁸³ לאיש מן הגורמים לא היו נתונים ברורים על היקף התופעה. בשלהי שנות השלושים דובר כנראה על 600-700 זונות יהודיות בתל־אביב בלבד.¹⁸⁴

179. בסוגיה זו ראו למשל: N. J. Davis, *Prostitution: An International Handbook on Trends, Problems and Policies*, Greenwood 1933, pp. 1-13

180. תרמו לכך היחס השמרני בנוגע ליחסים שבינו לבינה, והבושה הכרוכה בחשיפתם. אחת המרואיינות שנשאלה על הזנות בתל־אביב ענתה בנחרצות: 'אני לא ידעתי על כך כלום... לא באתי מבית כזה ולא היה לי קשר לזה...'. שרה סקורניק בריאיון עם המחברת (קליפורניה ספטמבר 1999).

181. בכלל זה רימרמן, הזנות והנערה הסוטה, תל־אביב 1977; א' שטאהל, 'זנות בקרב יהודים כתופעת לוואי מחברה לחברה', מגמות, ג (1978), עמ' 202-225. מרגלית שילה עוסקת בזנות בחברה היהודית בארץ־ישראל בתקופה מוקדמת יותר. ראו: מ' שילה, נסיכה או שבוייה, החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה 2001, עמ' 115-121.

182. ריאיון המחברת עם ברכה רכטמן (דקל), קיבוץ גליליים, אוקטובר 1996.

183. כך דיווח בישיבה בהשתתפות בא־כוח קופת־חולים ומחלקת הפועלות בתל־אביב. יומן בן־אהרון, 6/4/1937; ארכיון העבודה IV-104-28-7; באחד הדוחות שעסקו אף הם בתל־אביב צוינו שני בעלי בתי קפה שהעסיקו יהודיות בזנות, האחד ערבי והאחר יהודי ממוצא אשכנזי. הזונות זוהו כזונות ותיקות ממוצא אשכנזי ומזרחי כאחד. ארכיון עיריית תל־אביב-יפו חטיבה 8 תיק 887.

184. ישיבת מחלקת הפועלות 23/3/1937, ארכיון העבודה ב IV-250-72-1-2367. לאחר חודש התכנסו מזכיר מועצת פועלי תל־אביב, מזכירי האגודות, מחלקת העבודה, ומחלקת הפועלות לישיבה מקיפה בנושא. נמסר כי לפי ידיעות המשטרה מגיע מספר הזונות בתל־אביב ל־500-600. יומן בן־אהרון, 6/4/1937; ארכיון העבודה IV-104-28-7.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

כאמור לעיל, הן מזרחיות והן אשכנזיות נמנו עם אוכלוסיית הזונות היהודיות בארץ, ובכלל זה עולות חדשות מאירופה שהתקשו להסתדר במקומן החדש, ובנות למשפחות ותיקות ממוצא מזרחי שהושפעו מתהליכי השינוי המהירים ביישוב. אף המציאות הכלכלית הקשה היתה בעוכריהן. בין ה'מועדות' היו נשים שבן זוגן נטש אותן, והן נותרו עם משפחה, אך בלי פרנסה. בקרב הזונות היו גם 'נערות עזובות' בגיל העשרה, ובחורות ונשים מבוגרות יותר שמשלח ידן הקודם אינו ידוע בוודאות. בין הנשים המבוגרות האלה היו שעסקו בזנות 'להשלמת הכנסה'. סביר להניח שנמנו עם כוח העבודה הלא מקצועי והלא מיומן, בעיקר בתעשייה.¹⁸⁵

בארץ, כבמקומות אחרים בעולם, נלוותה הזנות לתהליכי עיור מואצים.¹⁸⁶ בשל כך היו פעילות בארגוני נשים ובתנועות הפועלים באירופה ובארצות-הברית מודעות לסכנה. שכן הנמוך של פועלות התעשייה, תנאי עבודתן הקשים והיעדר ביטחון תעסוקתי נמנו עם הגורמים שדחפו פועלות לזנות.¹⁸⁷ לא ייפלא אפוא כי גם בארץ-ישראל צמחו, בצד תהליכי הבנייה הלאומית-חברתית, תופעות הלוואי האלה. גם ביישוב ראו במצבן הכלכלי הירוד של הפועלות גורם מכריע בהתפשטות הזנות. על כך סיפרה בכעס ובכאב אחת הפועלות שפנתה למועצת הפועלות:

... האם את יודעת את התוצאות של ה־120 מא"י ליום בשביל פועלת מבוגרת? ... לי החיה בין הפועלות כן ידועות התוצאות... האם ידוע לך... שהפועלים שלנו מתלוצצים ביניהם ע"ח [על חשבון] הפועלות... הידוע לכם איזה בדיחות גסות מתהלכות בין הפועלים ע"ח הפועלות המשתכרות 120 מיל ליום והרוצות גם הן להנות מתענוגות החיים? הידוע לכם ש־120 ליום דחפה עשרות ועשרות פועלות לזנות!!!¹⁸⁸

185. על מקרים אלה דיווחה המחלקה הסוציאלית של ועד היישוב. ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל, א-ב (חשוון כסלו תרצ"ז), עמ' 7-8; תיאורים נוספים מן הארכיון של הלשכה הסוציאלית בירושלים, שם, ז-ח (אייר-סיוון תרצ"ז), עמ' 125.

186. הזנות היהודית היתה אחת הדרכים הנפוצות לצאת מ'תחום המושב' ברוסיה. התופעה התפשטה וקיבלה ממדים מטרידים במיוחד בערים הגדולות. ב־1910 היו הזונות בערים בעלות אוכלוסייה יהודית גדולה ברחבי רוסיה כ־15% מכלל הזונות. נתונים מתוך: E. J. Bristow, *Prostitution and Prejudice* – שנאסרו בניו-יורק ב־1924, 11% היו יהודיות. ראו: P. E. Hyman, 'Immigrant Jewish Experience in the U.S.', in: J. R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991, pp. 230-232

187. למשל בבריטניה התריע אחד הפעילים באיגודים המקצועיים לפני ועידת מפלגת הלייבור ב־1932 כי האבטלה דחפה מאות פועלות לזנות. ראו: P. M. Graves, *Labour Women: Women in British Working Class Politics 1918-1939*, Cambridge 1994, p. 201; על התפשטות הזנות בקרב פועלות הטקסטיל בצרפת: J. W. Scott, *Gender and the Politics of History*, New-York 1988, p. 109

188. ההדגשה במקור. מכתב למועצת הפועלות, 7/10/1935, ארכיון העבודה IV-230-5-58.

ואכן, בקריאה נרגשת: 'אל נפקיר אותן - את חברותינו', ציינה חברה במחלקת הפועלות בתל־אביב כי ניצול העובדות לרעה בידי חבריהן אינו נדיר כלל.¹⁸⁹ לכן הפנו מנהיגות תנועת הפועלות אצבע מאשימה אל ציבור הפועלים 'הבונה ומבסס את שכונותיו ודואג כבר לרמת חיים גבוהה ולהספקת צרכי לוקסוס'. הן נימקו את הופעת הזנות בהיעדר שוויון כלכלי, שגרם לכך ש'במלחמה על קיומה יורדת [הפועלת] לדרגה של מכירת גופה ובשרה'.¹⁹⁰ משמע שהזנות היתה תופעה מעמדית ביסודה, ועם זאת יש לציין שלהופעת הזנות תרמו גם האירועים הביטחוניים בארץ, שהביאו להתרכזות משפחות רבות בתנאי מצוקה. בעטיים של התנאים האלה פנו לזנות נערות שעול פרנסת המשפחה העקורה נפל עליהן.¹⁹¹ בעיני פרנסי היישוב הוליד הביטחון הרופף איום נוסף, בדמותם של החיילים הזרים. ככל שעלו ריכוזי הצבא הבריטי בארץ, כן היתה הזנות לאיום מוחשי יותר:

בשנה האחרונה רבו מקרי עזיבה מינית בין הנערות הודות לצבא החונה במקומות שונים בארץ. ואין להעלים גם זאת - שדוקא מתוך מגע עם זרים... נכשלות והולכות לאיבוד ילדות בנות 14-16. החוק מעניש ילדה עבור גנבה... ואינו מתענין בילדה בגיל 14 אשר גרה במלון חיי הפקר.¹⁹²

האיום בהידרדרות לזנות לא פסח על משפחות חברי הסתדרות, ועורר אי־נוחות ומבוכה רבה בקרב חברות מוסדות הפועלות.¹⁹³ הזנות היתה עדות חיה לחוסר שלמות חזון החברה הבריאה הנבנית בארץ־ישראל. החברה החדשה היתה אמורה להיות מושתתת על ערכים צודקים ומוסריים יותר,¹⁹⁴ ולכן היו שניסו לפטור את הזנות כ'יבוא' לא רצוי; 'יש זנות

189. 'יפה (ינקלביץ?)', 'בבית החרושת', דבר הפועלת, ב, 5 (25/8/1935), עמ' 110; וכן: שם, ב, 3 (6/6/1935), עמ' 68.

190. דברים במושב מועצת הפועלות, דצמבר 1935, ארכיון העבודה IV-230-2-35.
191. למשל פליטי מנשיה, 7,000 נפש, רובם מזרחיים, עקרו לתל־אביב בגלל היעדר הביטחון בשכונתם. מנשיה שימשה חלופה לתל־אביב משום שהמגורים שם היו זולים יותר. שם, ג, 26 (10/5/1936), עמ' 29-30. בבה אידלסון, ממזכירות מועצת הפועלות לארגון 'אימהות עובדות', חוזר מיום 22/6/1936, ארכיון העבודה ב IV-816-1-208; דבר הפועלת, ג, 3 (10/10/1936), עמ' 57.
192. דבר הפועלת, ד, 7-6 (בלי ציון יום), אוקטובר 1937, עמ' 124. וכן: שם, ו, 3 (5/6/1939), עמ' 79; האיום נגע גם לבחורות בוגרות. כך בישיבת מחלקת הפועלות בתל־אביב 16/1/1937. ארכיון העבודה IV-1980-1-72-250; עם פרוץ המלחמה נעשתה הזנות נפוצה יותר, או על כל פנים הודו בקיומה בגלוי, וכך דווח עליה לגורמים שונים ביישוב. בתל־אביב למשל מלמד על כך דוח חקירה מספר 11, 30/5/1942, ארכיון עיריית תל־אביב-יפו, חטיבה 8 תיק 887.

193. חשש זה שימש עילה בבקשת פרוטקציה לסידור ילדות במפעלי 'ארגון אימהות עובדות'. ראו למשל: בבה אידלסון לדבורה נוסביצקי (נצר), 10/7/1939, ארכיון העבודה IV-250-3057; בשנים 1934-1935 יחדו דיונים מספר לשאלת הזנות. כך בכינוס 'ארגון אימהות עובדות' בנובמבר 1934, וכן בישיבות מזכירות המועצה ובמושב מועצת הפועלות בדצמבר 1935. גם מושב מועצת הפועלות ה־16 (ינואר 1938) שהתקיים בתל־אביב ציין בהחלטותיו כי יש 'לעשות את כל המאמצים כדי להסיר מעלינו את החרפה הזאת'. דבר הפועלת, ה, 11-12 (21/2/1938), עמ' 254; שם, ה, 9-10 (30/12/1938), עמ' 215.

194. חנה למדן, נובמבר 1934, דבר הפועלת, א, 10 (27/12/1934), עמ' 227.

למלכה אין בית, למלך אין כתר?

בתל-אביב אבל היא תוצרת חוץ ובאה עם העלייה שאין עליה בקורת' טענה חנה למדן מוועדת הפועלות בתל-אביב. לא בעצם קיום הזנות בלבד זוהתה הסכנה, אלא גם בהשפעותיה.¹⁹⁵ מכיוון שהוגדרה כ'פרובלימה קשה' וכבעיה חברתית מסוכנת, לא היססו מוסדות היישוב לערב את המשטרה הבריטית.¹⁹⁶ יש לזכור כי באווירה ששררה ביישוב יכול שיתוף פעולה כזה ליהנות מצידוק מוסרי רק במקרים שזוהתה בהם סכנה ממשית לקיום החברה.

1. סיכום

רוב הניתוחים העוסקים במשק הארץ-ישראלי בתקופת המנדט מצביעים על החלוקה האתנית ששררה בו כמפתח להבנת התהליכים הכלכליים. מאמר זה בא לומר כי דיון בשוק העבודה היהודי בארץ-ישראל אינו יכול להתעלם ממרכזיותם של מאפייני מגדר. אלה השפיעו על עיצוב המשק היהודי, בקובעם את התפתחותם של ענפי תעשייה מסוימים. כך ספק אם אפשר לתאר את התפתחות תעשיית הטקסטיל בארץ, ובעיקר בתל-אביב, בשנות העשרים והשלושים, בלי להתייחס למשקלן המכריע של הנשים המהגרות שעבדו בענף.¹⁹⁷ מאפייני המגדר קבעו את כושר התחרות של העובדות בשוק העבודה, שמרכזיותן בענפי תעסוקה מסוימים העמיקה. האתוס הלאומי בחברה היישובית העצים את השאיפה ל'עבודה עברית' ולסילוק הגורם הערבי משוק העבודה. בהיות הנשים היהודיות כוח עבודה זול, קל לתחלופה, ונחשב פחות בהיררכיה התעסוקתית, הן היו חלופה נוחה לעובדים הערבים. בהיותן יהודיות הן הציעו פתרון לסוגיה הלאומית; בהיותן כוח עבודה זול הן הציעו פתרון, אפילו חלקי, לדילמה הכלכלית של 'שווי' העובדים. וכך בענפי התעשייה השונים, ובייחוד בשירותים, היה לנשים תפקיד מכריע ב'כיבוש' העבודה העברית.

למרות הצהרות מוסדות ההסתדרות, שליטתם בשוק העבודה היתה מוגבלת, ולא שינתה שינוי של ממש את מגמות התעסוקה של הנשים; שהרי בארץ-ישראל המנדטורית, ככמקומות אחרים בעולם, קבעו תנאי השוק ורמת ההתפתחות של המשק את מידת ההשתלבות המקצועית של העובדות ואת שכרן. ואולם לפערי השכר היה אופי מגדרי הואיל ובכל שלב היה שכר העובדות נמוך מאוד משכר העובדים.

לפערי השכר האלה היו תוצאות נלוות: פועלות התקשו לקיים את עצמן, והיו קרובן למצוקה, שלוותה גם היא במאפייני מגדר. העובדות נחשפו לאבטלה בשיעורים גבוהים, התגוררו בתנאים גרועים, מזונן היה דל ובריאותן לקויה.

195. דברים במושב מועצת הפועלות, דצמבר 1935, ארכיון העבודה IV-230-2-35.

196. בן-אהרון, מזכיר מועצת פועלי תל-אביב אף הטיף לכך בגלוי. יומן בן-אהרון, 5/4/1937, ארכיון העבודה, IV-104-28-7.

197. על תעשיית הטקסטיל בארץ ראו גם: י' שביט, חרשת הטקסטיל בארץ-ישראל 1854-1956: מתעשייה חלוצית לתעשייה מובילה, רמת-גן 1992.

תוצאות המצוקה לא איחרו לבוא, וגם להם היו תווי היכר מגדריים: עובדות ניזוקו בגופן ובנפשן, והיו שבחרו בפתרונות קיצוניים, כגון התאבדות או זנות, שיחלצו אותן מן המלכוד שנמצאו בו. בדומה ל'מלך נטול הכתר', היה גם הפועל למוד יגע וקשיים, אבל בעודו נהנה לפחות מהילת הכובשים והמגשימים, התקשתה ה'מלכה', שפרנסתה במשורה, למצוא בית ובעיקר תעסוקה.